

PÜHAST VÕHANDUST, PÜHALÄTTEST JA OHVRIJÄRVEST ОТЕПÄÄ ЛÄННСТЕЛ

Heiki Valk

Tähtis allikas usuolude kohta varauusaegses Lõuna-Eestis on Urvaste kirikuõpetaja Johann Gutsloff raamat “Kurtzer Bericht ...” ehk “Lühike teade ja õpetus vääralt pühaks nimetatud Võhandu jõest Liivimaal...” (1644)¹, mis räägib Võhandu jõe pühakspidamisest. Raamat tutvustab 1642. aasta sündmuse Osulas: talupojad hävitasid pühale jõele ehitatud vastse vesiveski, mida peeti ligi aasta kestnud halbade ilmade põhjustajaks. Tänu Gutsloff raamatule on Võhandu jõgi Eesti usundiloos tuntuim veekogu.

Pärast teose ilmumist pikaks ajaks unustusse jäänud sündmuste lühike ümberjutustus ilmus taas kirjandusse alles ligi poolteist sajandit hiljem.² Ajani, mil kaks peatükki Gutsloff raamatust eestikeelse lugejani jõudsid, läks omakorda veel sajand.³ Siit edasi on veski hävitamise lugu olnud eesti lugeja jaoks pidevalt teadvustatud. Seda on ajalooteadvusse võimendanud arvukad lühikesed ümberjutustused, samuti Aino Kallase 1930. aastal valminud novell “Püha jõe kättemaks”, mis eestikeelses tõlkes ilmus 1931., kordustrukina ja omaette raamatuna 2002. aastal.

Gutsloff raamat, selle autor ja ilmumiskontekst on teaduslikku tähelepanu pälvinud alates 1990. aastatest – seda eeskätt mõtte- ja ideedeajaloo vaatenurgast.⁴ Viimasega pole lähenemisvõimalused siiski

Uurimistööd on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuri- teooria tipkeskus), institutsionaalne uurimistoetus IUT-20-7 ja Eesti Teadusfondi grant 8510. Autor tänab kõiki Kolju, Kaurutootsi, Tõutsi, Ilmjärve ja Vidrike küla inimesi, kes oma teadmisi Võhandu alguse ja Pühalätte kohta jagasid.

¹ *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieflland Wöhhandta. Daraus die Unchristliche Abbrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer, wegen des Unchristlichen und Heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsloff, Pomer. Pastorn zu Urbs in Lieflland* (Dorpat: J. Vogel, 1644), <<http://hdl.handle.net/10062/25304>> (27.05.2015).

² C. F. Scherwinzky, *Etwas über die Ehsten, besonders über ihren Aberglauben* (Leipzig: Schwickert, 1788), 24–36.

³ M. Weske, “Wanad ohvrikohad”, *Oma Maa: Teaduste ja juttude ajakiri*, 1 (1884), 13–16; 2 (1884), 40–43.

⁴ Lea Kõiv, “Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutsloff. Kurtzer Bericht und Unterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflland Woehhandta”, *Kleio*, 2

ammendunud. Gutsflaffi tekst tõstatab küsimuse Vöhandu pühaduse kajastumisest hilisemas suulisest pärimuses ning vastava rahvaluuleainese ülevaatamine on viinud ka üldistava kokkuvõteteni.⁵ Ilmneb, et looduslike pühapaikade hulk Vöhandu ääres on märkimisväärne, silmapaistvalt suur on piksejumal Uku nimega seotud paikade hulk ja lisaks Pühajõe toponüümile leidub pärimuses teisigi märke jõe pühaks pidamisest. Siiski on nimetatud ülevaatest teadlikult välja jäetud Vöhandu jõe alguskohta puutuv. Vastav andmestik on niivõrd mitmetahuline, et väärib omaette käsitlust. Käesoleva loo peaeesmärk on anda eri allikates kajastuvate teadete valguses lähem ülevaade püha Vöhandu algusest, lisades mõningaid tähelepanekuid ka Gutsflaffi teadete ajalooliste aspektide kohta.

Vöhandu jõe alguskoht vajab tähelepanu ka seetõttu, et Eesti geograafiasse juurdunud kahetsusväärse eksituse tõttu esitavad nii maakaardid kui ka teatmikud jõe lähte paiknemise kohta vääreavet, mis pole kooskõlas ei rootsiaegsete kirjalike allikatega, sh Gutsflaffi andmetega, ega pärimuspõhise teabega jõe alguse kohta: ametliku käsitluse kohaselt algab Vöhandu Saverna külast pool kilomeetrit edela pool.⁶

Vöhandu algus on ajaloolisest asukohast teisale viidud järk-järgult. 1926. aastal ilmunud Võrumaa koguteos määratleb praegu Vöhandu ülemjooksuks nimetatavat oja Jõksi järvest ülalpool Oboala ojana, sealt edasi aga Tüüra ojana.⁷ 1937. aastal on Eesti Entsüklopeedias Vöhandu algus paigutatud Jõksi järve ja loetud Vöhanduks ka põhja-lõuna suunalist Tüüra jõge/oja, kusjuures viimast on ekslikult nimetatud Pühajõeks.⁸ Gutsflaffile tuginedes pole vähimatki kahtlust, et Tüüra jõgi ja Oboala (Hobuala) oja

(20) (1997), 9–15; Lea Kõiv, “Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsflaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheiligh genandten Bäche in Lieflant Wöhhanda...”, *Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil*, koost. Piret Lotman. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, VII (Tallinn, 1998), 85–105; Lea Kõiv, “Johannes Gutsflaff’s Kurtzer Bericht: eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schriftum des 17. Jahrhunderts”, *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit: Mit einem Ausblick in die Moderne*, hrsg. von K. Garber, M. Klöcker (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003), 375–406; Lea Kõiv, *Johannes Gutsflaff ja tema “Lühike teade ja õpetus”*, magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti ajaloo õppetool, 2005); Szilárd Tóth, “Vana tartu kirjakeele arendaja Johann Gutsflaffi jälgedel”, *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat*, V (Tartu, 2009), 27–44.

⁵ Heiki Valk, “Püha Vöhandu rahvausus ja -pärimuses”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2013* (Tartu, 2014), 9–51.

⁶ Valk, “Püha Vöhandu rahvausus ja -pärimuses”, 10–11, ill. 1.

⁷ *Võrumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*, toim. J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. (Tartu, 1926), lk 36 joonis 6.

⁸ *Eesti Entsüklopeedia VIII* (Tartu: Loodus, 1937), 1187.

ei ole Vöhandu. Tema teatel voolab Vöhandusse Kooraste ja Koigera küla vahel sisse üks teine sama suur jõgi, mis tuleb ühest Erastvere mõisa järvest.⁹ Just sellele jõele (Tüüra jõele) on 1930. aastatel Eesti geograafias omistatud Vöhandu nimetus. Esmalt aga siiski veelkordne tagasisivaade käesoleva artikli tagamaale – Osulas toimunule.

1642. aasta sündmused Osulas ja nende eellugu

Gutslaffi järgi sai veskilugu alguse 1631. aastal, kui Sömerpalu mõisnik kutsus Saksamaalt ehitusmeistri, et see ehitaks Vöhandu jõele viljaveski.¹⁰ Meister suri, kui veski veel valmis polnud, ja ehitis, millel polnud kindlat vundamenti, jäi pooleli. Uuele meistrile Adam Dörfferile Saksamaalt Arnstadtist ei olnud valitud koht meele järele ning ta ehitas 1640. aastal uue veskiveski endise ehitusplatsi lähedale Osula küla juurde.¹¹ Kohalikud inimesed räägivad, et veski seisis Harjumäe-nimelises paigas¹² ja seda on rahvasuus kutsutud Harjuveskiks.¹³

1641. aasta kevad oli ilus, kuid kesksuvel, aasta pärast veski valmimist, läks ilm halvaks.¹⁴ Külma ja vihma tõttu jäi vili kogu Liivimaal valmimata. Septembri lõpus oli suur ja kestev pakane ja enamust suvivilja hävis. Talupojad hakkasid kaebama Sömerpalu mõisa uue veskiveski üle, mis takistas pikse elukohaks peetud püha jõe voolu. 1642. aasta kevad oli külm, tuuline, vihmane ja öökülmadega; olid vaid mõned hea ilmaga päevad. Osa rahvast pidas kestva halva ilma põhjuseks pikset, keda usuti elavat jões. Arvati, et koht, kust pikne välja käib, on kusagil uue veski lähedal ja et väljapääs on ehitusega suletud, kuid teised uskusid, et jõgi ise maksis kätte, kuna tundis end rüvetatud olevat.¹⁵ “Jõeusk” oli levinud mitte ainult talupoegade,

⁹ Kurtzer Bericht, 21–22.

¹⁰ Ibid., 31–42.

¹¹ Rootsi 1624/27. aasta maarevisjon mainib Vöhandul ühte Sömerpalu mõisale kuuluvat veskit (Oleg Roslavlev, *Das Dorpater Land 1624/27: Hefte zur Landeskunde Estlands*, 1 (München, 1965), 59). 1638. aastal märgitakse mõisa maadel Vöhandu jõele ehitatud uhiuut viljaveskit, nagu ka uut, alles ehitatavat saeveskit (*Liivimaa 1638. a. maarevisjon: Eesti asustusala I: kaguosa*, ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused, 1 (7) (Tartu, 1941), 146). Seega ei saanud küsimus olla mitte uue veski ehitamises, vaid selle asukohas (vt ka Valk, “Püha Vöhandu rahvasuus ja -pärimus”, 18).

¹² Valdo Valper, “Urvastõ kihelkonna kohapärimuse tunnusjooned”, *Metsast leitud kirik = Mõtsast lõütü kerik: Urvastõ kohapärimus*, koost. Valdo Valper, Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused, 28 (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2010), 16–33.

¹³ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (edaspidi ERA) II 246, 109/11 (10) < Kanepi khk, Pölgaste v < Kooraste v – V. Soldan < Kusta Talv, 77 (1939).

¹⁴ Kurtzer Bericht, 32–33, 270–271.

¹⁵ Ibid., 378.

vaid ka sakslaste hulgas – enamasti alamkihtide, aga ka kõrgema seisuse seas ja “isegi pastorid ei kartnud niisugust jõledat paganlust kaitsta”.¹⁶

1. mai päikesetõusu ajal tuli veski juurde umbes 60 talupoega Koigu, Otepää, Valgjärve, Kaagvere ja Kõlleste mõisast, soovides seda põletada. Kuna mõisaomanikku ei olnud kohal, palus tema naine mehi, kuni saabus Tartu raehärra Claus Russe, kes manitses neid “hea sõnaga” ära minema. Mehed andsid kaheksa päeva ajapikendust: kui ilm ei parane, tulevad nad tagasi ja põletavad veski.

Ilm jäi külmaks, vihmakeks ja tuuliseks ning hilised külmad, mis kestsid kuni jaanipäevani, hävitasid enamiku suviviljast. Et olukord ei parane, kogunes ööks vastu 8. juulit veski juurde umbes 80 püsside ja muude sõjariistadega meest – talupojad Kirumpää, Kasaritsa, Räpina ja Vastseliina mõisapiirkondadest, koos mõnede Venemaalt kutsututega. Vastseliina mehed koos Venemaalt tulnutega ründasid südaööl veskit, rüüstasid selle sisustuse, võtsid kogu raua, süütasid hoone ja röövisid veskielanike vara. Hommikul tulid teised, lammutasid veskitammi ja ootasid head ilma, kuid asjata – see jäi halvaks kuni augustini.

20. juulil toimus Osulas kohtumõistmine. Neile, kes olid osa võtnud veski põletamisest, pandi kohuseks see uuesti üles ehitada. 1. mai sündmuses osalenuid karistati viie või kümne paari vitsahoobiga; ka nemad pidid veski ehitamisele kaasa aitama. Et peamised rüüstajad – Vastseliina talupojad – olid teel kohtusse Venemaale põgenenud, lükati kohtumõistmine 8. juuli sündmuses osalenute üle edasi, kuni süüdlased kätte saadakse. Vastseliina mõisa omanikule mõisteti 60 taalri suurune trahv ja veel 200 taalrit, kui ta põgenikke nelja nädala jooksul kätte ei saa. Pärast kohut läks ilm jälle halvaks. Kui kohus otsustas, et veski tuleb uuesti üles ehitada, said talupojad väga pahaseks ja õhus oli oht, et võib puhkeda sõda sakslaste vastu.

1644. aastal, kui raamat ilmus, polnud lugu veel lõppenud ning Sõmerpalu mõisnik Hans Ohm ei tundnud end oma elu pärast kindlalt. Raamatu sissejuhatuses märgib ta, et kuni selle päevani on püsinud jutud, et kui ilm on vähe halvem, on selle põhjuseks uuesti ülesehitatud veski: “[...] et mitte ainult see [veski] ei tuleks hävitada, vaid ka mind koos mu vaese naise ja lastega tuleks haledal kombel mõrvata. [...] Nii seisab juba läbi elatud vägi-vald ja eelmise veski põletamine mul ikka silmade ees.”¹⁷ Ohm mainib ees-sõnas ka pastor Gutsloffi lubadust kirjutada sündmuste kohta raamat, kui

¹⁶ *Kurtzer Bericht*, 17–18, 24, 287; Kõiv, “Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts”, 100–103.

¹⁷ *Kurtzer Bericht*, sissejuhatus, 45v jj.

ta maaomanikuna katab trükkimiskulud.¹⁸ Niisiis on raamat Vöhandu jõest varaseim teadaolev juhtum raamatutrükkimise sponsorlusest Eestis. Gutsflaffi raamat on Osulas toimunud sündmuste kohta ainus allikas. Rootsi kohtudokumendid pole säilinud ja Urvaste kihelkonna 1643. aasta kirikuvisitatsioon veski põletamist ei maini.¹⁹

Püha Vöhandu: info- ja suhtlusruumi kajastusi

Gutsflaffi Vöhandu-käsitlusest võib leida kaudseid peegeldusi ka 17. sajandi algupoole Liivimaa info- ja suhtlusruumi kohta. Märkimist väärrib, et teave Vöhandule veski ehitamisest jõudis kiiresti üle kogu Liivimaa. Kuulujutud veskist pühal jõel olid nii levinud, et “kestva halva ilma korral unustas igaüks oma patud ja tegi vaid sellest veskist lärmi. Selline kisa [*solche Geschrey*] oli täitnud kogu Liivimaa, nii et Riiast Narva, Revali ja Pärnuni tõstsid läti talupojad kisa ja kära *Schwäti Ubbe*, eesti talupojad *Pöha Jögge* pärast.”²⁰ Sealjuures sai informatsioon liikuda vaid suulisel teel (või sakslaste erakirjades). Samas oli teadmine Liivimaa geograafiast ka haritud inimeste seas tollal veel üsna ebamäärane – kuuldul rajanev. Esitades raamatu alguses jõe tutvustust, märgib Gutsflaff, et “Vöhandu jõgi voolab Vagulasse ning Kirumpää ja Röpina piirkonna kaudu suurde Peipsi järve, pärast mille läbimist ta sealtkaudu jõuab Venemaale ja voolab vene linna Pihkvasse, nagu mulle on jutustatud, teised aga ütlevad, et Narvasse.”²¹ Eriti tähelepanuväärne on teade Lõuna-Eesti jõe ja selle tähenduse tuntuusest Läti talupoegade seas. Ehk kajastuvad siin Kagu-Eesti ja Põhja-Läti elanike vanad suhtustraditsioonid aegadest, mil lõunaeeesti keeleruum hõlmas veel ka ulatuslikke alasid Läti põhjaosas? Kuigi Gutsflaffi ajaks oli keelevahetus juba toimunud, säilis inimeste läbikäimine ja kuuluvus samasse kommunikatsiooni- ja infosfääri.

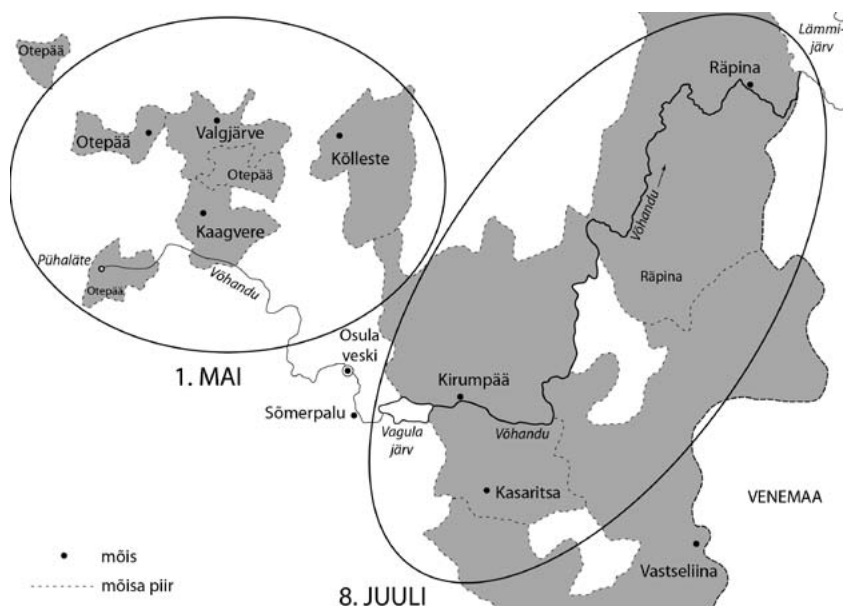
Esile toomist väärrib Osula veskit hävitama tulnud talupoegade päritolu (joonis 1). 1642. aasta 1. mail kogunesid veskit hävitama mehed Koigu, Otepää, Valgjärve, Kaagvere ja Kõlleste mõisatest – kõik Osula mõisast ülesvoolu, ööl vastu 8. juulit aga talupojad Vastseliina, Röpina, Rõuge ja Kasaritsa mõisa piirkonnast. Kui kevadiste külaliste päritolu piirdub ühe ehk Otepää kihelkonnaga (Kanepi kihelkonda siis veel ei olnud), siis suvel kogunenute puhul tuleb rõhutada nende laia päritoluareaali. Kõigi

¹⁸ *Kurtzer Bericht*, 7–8.

¹⁹ Kõiv, “Johannes Gutsflaff’s Kurtzer Bericht”, 399.

²⁰ *Kurtzer Bericht*, 17.

²¹ *Ibid.*, 23.

Joonis 1. 1642. aastal Osula veskit hävitama kogunenud talupoegade päritolu. Mõisapiiride aluskaart: *Liivimaa 1638. aasta maarevisjon*, kaardikleebis; teostus Maria Smirnova.

nimetatud mõisate maad, mida Vohandu läbib või mille piiriks ta on, jäid Sõmerpalu mõisast allavoolu ning ükski neist ei asu Urvaste kihelkonnas. Rahva kogunemine sedavõrd hajusalt ja suurelt alalt, samuti jõe läheduses olevate looduslike pühapaikade arvukus Vagulast allavoolu²² on märgiks sellest, et erinevalt 20. sajandi traditsioonist on jõe pühaks peetud ka alamjooksu piirkonnas. Eri mõisate talupoegade kogunemine Osulasse kokkulepitud ajal annab tunnistust nende kuulumisest ühtsesse suhtlusareaali, mille juured võivad ulatuda väga kaugesse minevikku. On ilmne, et kevadel ja suvel veski juurde kogunenute erinevas päritolus kajastub kahe erineva, Vohandu ülem- ja alamjooksu piirkonnaga seonduva suhtlusruumi olemasolu. Kui vaadata tagasi muinasaega ja oletamisi otsida suhtlusruumide seoseid tollase halduskorraldusega, siis võiksid kevadel kogunenud mehed esindada Ugandit ja Otepää linnuse mõjupiirkonda, hilisemad tulijad ida- ja kagupoolsest Võrumaalt aga Ugandi piiridest väljapoole jäänud piirkondlikke üksusi või suhtlusvõrgustikke.²³

²² Valk, "Püha Vohandu rahvausus ja -pärimus", ill. 3: 16–33, 32–36.

²³ Samas on tõenäoline, et päris muinasaaja lõpuks hõlmas Otepää võimuala siiski juba enamiku Kagu-Eestist, nagu ka hilisema Põhja-Tartumaa ala, vt Kristjan Oad, "Eestlaste

Tähtsusetu pole ka osa veskipöletajate tulemine Venemaalt, st Setomaalt, samuti Vastseliina lossialalt pärit veskirüüstajate põgenemine Venemaale.²⁴ Vastseliinast ja Venemaalt tulnud talupoegade roll veskirüüste algatamisel on iseäranis suur: kaugemalt mehed, keda kohapeal ei tunta, on ennast tundnud vabamalt ja julgemalt kui Osula kohalikud, kelle tegevus piirdus mahapöletatud veski tammi lammutamisega järgmisel päeval. Kuna Vastseliina lossiala loodeserv ulatus Vöhandu jõe lähistele Lasva ümbruses ning jõest kaugemale ei jää ka hilisemad Orava mõisa maad, võisid Vastseliina talupojad olla eeskätt sealt pärit. Arvatavasti varjasid Venemaale põgenenud end lähemates piiritagustes küldes, näiteks kusagil Obinitza ümbruses. Igatahes kajastab Osula veskipöletajate põgenemise lugu kaude ka piiriüleseid suhtlus- ja sugulussidemeid.

Pühaläte – Vöhandu jõe algus

Gutslaffi raamatu tähelepanu keskmes on talupoegade poolt pühaks peetud Vöhandu jõgi. Kuigi autor pöörab jõe algusele tõsist tähelepanu ning võtab kuu aega pärast Osula sündmusi, 7. augustil 1642 sinna ette omaette uurimisreisi, on püha jõe alguseks olev läte pärast raamatu kolmanda ja neljanda peatüki eestikeelse tõlke ilmumist ajalehes Oma Maa²⁵, erinevalt Vöhandust endast, jäänud pikaks ajaks tähelepanuta. Ümberjutustatuna on sellest mõningaid detaile esitanud vaid Aino Kallas novellis “Püha jõe kättemaks”.²⁶

Gutslaffi andmetel, mis tuginevad tema kihelkonna talupoegade jutule²⁷, saab püha Vöhandu alguse Ilmjärve (*Ilmegerre*) külas Otepää piirkonnas. Jõe algamist Ilmjärve järvest märgib ka 1638. aasta Rootsi maarevisjon.²⁸ Revisjonis mainitakse Ilmjärve järve Otepää mõisa maal olevate järvede

lepingud üksteisega enne 13. sajandit”, *Juridica*, III (2012), 151–158; Kristjan Oad, “Structures and centres of power in Estonia in 1200 AD: some alternative interpretations”, *Strongholds and power centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries: a collection of articles in memory of Evald Tõnisson = Linnused ja võimukeskused Läänemere idakalda maades 11.–13. sajandil: artiklite kogumik Evald Tõnissoni mälestuseks*, comp. and ed. by Heiki Valk, Muinasaja Teadus, 24 (Tartu: University of Tartu, Institute of History and Archaeology), 239–255.

²⁴ *Kurtzer Bericht*, 35–36, 39.

²⁵ Weske, “Wanad ohvrikohad”.

²⁶ Aino Kallas, *Püha Jõe kättemaks: kaks ballaadi*, tlk. Friedebert Tuglas (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1931).

²⁷ *Kurtzer Bericht*, 19 jj.

²⁸ “Es fleüszet durch die gebiet ein strömchen mit nahmen waehand, hat seinen Vrsprung ausz der Odenpehschen See JllmJerw [...]” (*Liivimaa 1638. a. maarevisjon*, 146).

loendis ka vanapärasemas, tollal ilmselt veel paralleelselt käibel olnud sise- ja lõpukaota nimekujul *Jlmajerwe See*.²⁹ Jõgi algab põõsastes või metsas olevast allikast (*Brunnen*), musketilasu kaugusel talupoeg Letuski Mihkli (*Lettusske Michel*, *Letische Michel* ja *Lettuische Michael*) majapidamisest. Pastor märgib lätet kirjeldades, et veidi üle poole künra (st u 30 cm)³⁰ sügavune allikas on teravnurkse kolmnurga kujuga; kolmnurga alus on umbes kaks ja pool jalga (u 75 cm), mõlemad küljed on umbes neli jalga (u 1,2 m) pikad ja vooderdatud õhukeste laudadega. Ringi ümber allika sellest umbes kuni kahe mõõduridva (*zwey Ruthen*)³¹ kaugusele ulatub kõrgetest haabadest, sarapuudest ja teistest sarnastest puudest püha puude-salu (*Hayn oder Lucus*). Kuigi mõõduridva täpne pikkus ei ole teada, on see nähtavasti jäänud alla viie meetri: pikem latt oleks käsitlemist ja vankriga transportimist silmas pidades ebapraktiline. Seega võis lätet ümbritsenud pühaks peetud ala läbimõõt olla hinnanguliselt 15–20 m ringis, mitte enam. Gutsloff kirjutab, et nii kaugele kui salu ulatub, ei tohi keegi puud raiuda ega oksa murda, kuid sellest piirist väljaspool, endise raiesmiku alal võib jälle puud raiuda. Külastuse ajal ei olnud allikast väljavoolu, vaid üksnes kuivad voolujäljed.

Letuski Mihkli sõnusti läks püha lätte vesi esmalt maa alla ja ilmus jälle soos nähtavale, jõudes sealt ida poole voolates Ilmjärve järve.³² Edasi kulges Vöhandu läbi Koigu (*Koukylla*) mõisa maade ja kuue või enama järve, oma teel kasvades. Poole miili kaugusel lättest, kui jõgi oli juba järvest läbi jooksnud, oli see 2 sammu lai ja keskel ühe künra sügavune, lähtekohast pooleteise miili kaugusel Kooraste silla all aga palju laiem ja sügavam.

Gutsloffi raamatus kajastuvad arusaamad lätte pühadusest ja keeldude rikkumisele järgnevast karistusest. Letuski Mihkel rääkis pastorile, et mõned aastad tagasi oli keegi lõiganud lätte ümbert põõsastest oksa ja pidi seetõttu juba samal aastal surema. Mihkli naine oli hiljuti karjaga mööda minnes murdnud põõsastest oksa ja mõõtnud sellega lätte sügavust, ise küsides: “Kas siin on kurat sees?” Ta jäi kohe haigeks, paistetas aeg-ajalt üles ja kannatas

²⁹ *Liivimaa 1638. a. maarevisjon*, 295.

³⁰ 1 künar = 53,3 cm; Liivimaa künra pikkus oli 2 jalga ehk 61 cm.

³¹ Tegemist on mõõduühikuga, mille pikkus on eri piirkondades ja eri aegadel varieerunud. Näiteks on Pommeri “vana mõõduritv” 4,75 m, Pommeri “uus mõõduritv” 4,67 m, “Breslau mõõduritv» 4,3209 m, Hannoveri mõõduritv enne 1836. aastat 4,66 m ja hiljem 4,67 m (<http://home.arcor.de/peter_klaering/alte_masse/alte_masse_provinzen.html> (07.06.2015)). Võimalik, et Pommerist pärit Gutsloff on silmas pidanud Pommeri mõõduritva. Mihkel Weske 1884. aasta kirjutise “Wanad ohvrikohad” joonealuses (lk 15) on *Ruthe* pikkuseks määratletud 10–12 jalga, st 3–3,6 m.

³² *Kurtzer Bericht*, 21–22.

Joonis 2. Pühalätte ja Kauru järve asukoht Otepää suhtes. Kaardialus Maa-ameti teostus Maria Smirnova.

suurte valude käes. Ja kui ta ka paranes, tuli haigus ikka ja jälle tagasi, kuni Mihkel puhastas allikat. Alles siis sai naine täiesti terveks.³³

Pole kahtlust, et sama paika peab silmas ka Jakob Hurda eesti-saksa segakeeles kirjapanek aastast 1866: “Wöhanda jõgi entspringt aus einer Quelle. Kes selle lätte ära püretas ehk midägi sisse viskas, rik ilma ära. Ilma lääva sis halvas.”³⁴

Kuigi ei Gutsloff ega Hurt ei nimeta Vöhandu jõe alguseks oleva lätte nime, on paik nüüdismaastikul kahtlusteta lokaliseeritav. Lättekoht on Otepäält umbkaudu 12 km lõuna pool ajaloolise Kolju (Koljo), alates 1977. aastast kehtiva haldusjaotuse järgi Tõutsi küla piiresse jääval maal, Kolju talust linnulennul u 800 m põhja pool ja Punsu talust u 800 m kagus, Kauru järvest 600 m läänes. Paik asub endise Ilmjärve koolimaja ja Kolju järve juurest Valga-Otepää maanteele viiva tee idaküljel (joonised 2 ja 3). Seal, umbes 40 meetrit mäest mööduva tee kõrgeimast kohast põhja pool³⁵ ning teest mõni meeter idas mäletavad vanemad kohalikud inimesed teeperve all olnud Pühalätte nimelist allikat. 1930. aastatel ja hiljemgi oli läte vooderdatud heeringapütiga, mis ulatus maas umbes 20 cm võrra välja. Vesi jooksis üle ja läbi laudade, et möödakäijad saaksid seda paremini võtta.³⁶ Vana lagunenud ja kokkuvajunud pütt oli näha olnud veel 1980. aastate alguses. 1940. aastate algupoole mälpildis näeb allikas välja järgmine: “No allikas, väike augukene tee ääres seal, säält kus kui vesi joosis, muud mitte midagi.

³³ Kurtzer Bericht, 27. Gutsloff'i ülestähendused heidavad kaude valgust ka kirikuõpetaja ja rahva suhetele. Märkimist väärib, et Pommeris sündinud, 1632. aastal Greifswaldi ülikooli astunud, 1639. aastal Tartu ülikoolis õpinguid alustanud ja järgmisel aastal siin väitekirja kaitsnud (Arvo Tering, “Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloff'i kohta”, *Keel ja Kirjandus*, 1 (1979), 26–30; Lea Kõiv, “Johannes Gutsloff pastorina Urvastes”, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19) (Tartu, 2006), 201–207). Gutsloff, oli Liivimaal viibinud vaid kolm aastat, kui ta sai 1641. aastal Urvaste koguduse pastori ametikoha (*ibid.*). Lisaks keelele omandas ta väga kiiresti ka oma koguduse talumeeste usalduse: on teemasid, millest võrastele ei räägita.

³⁴ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi Jakob Hurda rahvaluulekogu (edaspidi H) II 45, 129 (13) – 1866. Otepää. Saksakeelse osa tõlge: “... algab ühest allikast...”

³⁵ Koha näitasid autorile ja Mari-Ann Remmelile kaks Tõutsi küla elanikku: 20.06.2013 Leonhard Täär (snd 1925, Konnu tl, kohalik aastast 1962) ja 01.09.2013 Jaak Soom (snd 1944) Kolju (praegu Tõutsi) küla Kolju talust, mis asub allikast 700 m lõuna pool ja mille maad ulatusid lätte vastas tee äärde. Jaak Soome esivanemad on Kolju talus elanud viis põlve. Allika asukohta mäletasid sellisena ka Ilmar Peterson (snd 1932), Kaurutootsi kl, Mikusmäe tl (20.06.2013) ning Tõutsi kl Punsu talust pärit Aili Nimbach (snd 1937; teade autorile 20.06.2013).

³⁶ ERA II 249, 123/127 (1) < Kuno Tavel (1939) < Julius Just, 75, snd Ilmjärve vallas. Pütti mäletasid kohalikud elanikud ka 2002. ja 2013. aastal.

rahva pidu koht.⁴⁰ Samalt kirjapanijalt pärineb teinegi teade, mis seob Võhandu alguse Paina talu maaga ja aitab lokaliseerida Gutsblaffi küsitletud Letuski Mihkli elukohta: “Paina talu; Vanaste kutsud Letuski, kust püha Võhandu oma alusse teeb. Paina ilus Hiis, kus rahvas 20 aasta eest veel hiiepidu peetud.”⁴¹

Paina ehk Letuski talu on alles tänini, asub Pühalättest 1,2 kilomeetrit kirde pool ja on tänapäeval, sh põhikaardil tuntud Konnu taluna (joonis 3). Talu nimi võib viidata kunagise peremehele või talu rajaja läti päritolule, aga olla seotud ka sõnaga “läte”. Teade lubab oletada, et Võhandu algus ja seda ümbritsev pühapaik on kunagi olnud Paina talu maal. Arvestades Lõuna-Eesti pärimuse üldtausta ja teadete vähesust kesksete looduslike pühapaikade kohta, ei ole tõenäoline, et kahel lähestikku paikneval talul, Painal ja Koljul oleks kummalgi olnud oma “hiiekoht”, kus peeti rahvapidusid. Viimased, eriti seoses hiiepeo sõna märkimisega, väärivad erilist tähelepanu. Pole teada, kas 19. sajandi lõpukümnendi keskpaigani kestnud “hiiepidude” all on silmas peetud viimaseid traditsioonipõhiseid pühadeaegseid rahvakogunemisi, kunagiste võimalike ohvripidustuste järelkaja, või kajastuvad siin mälestused järelärkamisaegsetest rahvapidudest, mis samas võivad omakorda rajaneda vanal kooskäämistaval.

Teadmine, et Pühaläte on Võhandu algus, on püsinnud kohalikus traditsioonis ka hiljem. Kolju talus sündinud Jaak Soome, kuuendat põlve kohaliku mehe sõnul teadsid varem seda kõik ümberkaudsed inimesed.⁴² Teadmine Võhandu algamisest sealkandis püsib praegugi. Verioja (Ala-Oriku) talus Vidriku külas teatakse Võhandu algust paiknevat talust u 300 m ülesvoolu, kus kolm oja, millest üks voolab läbi Kauru ja Kuhamu järve, kokku saavad. Ka Kooraste vanade elanike seas – selles külas saavad kokku Võhandu kaks alternatiivset ülemjooksu – püsis Eesti põhikaardi jaoks kohanimede kogumise ajal teadmine, et Pühajõgi ehk Võhandu ei alga mitte põhja poolt, Saverna-Jõksi kandist, vaid et jõgi tuleb läbi Kooraste Suurjärve, st läänest.⁴³

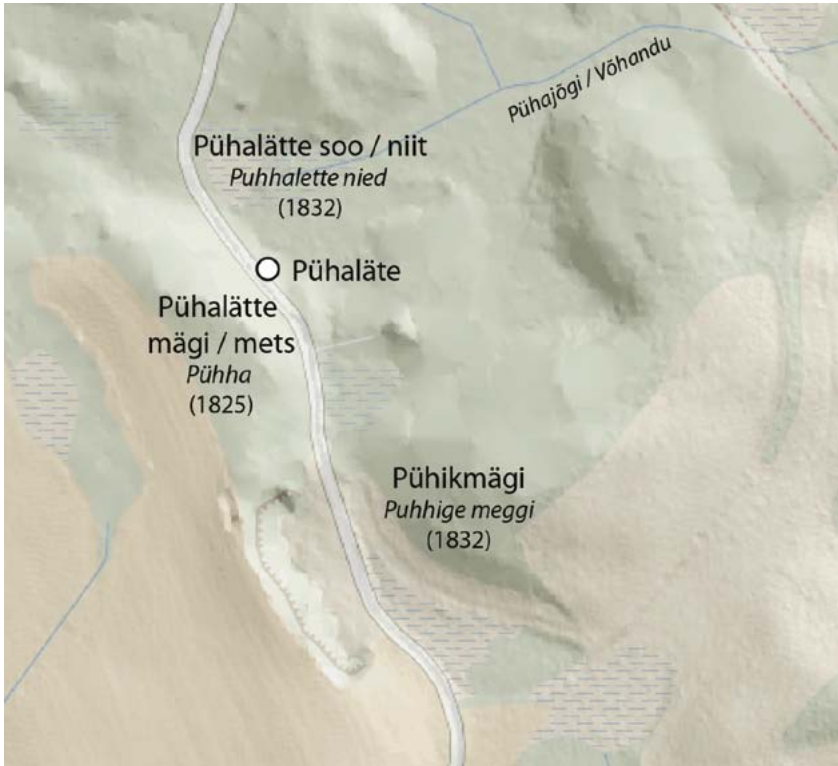
Pühalättele ja ümbruse pühadusele osundavad ka kohanimed (joonis 4). Väike soo allikast ida pool kannab Eesti põhikaardil Pühalätte soo nime; metsa lätte ümbruses, ida suunas kuni Kauru järveni, tuntakse Pühalätte metsana. Allikast sadakond meetrit kagu pool olev mägi kannab Ilmjärve mõisa 1832. aasta kaardil nime *Puhhige meggi*. Pühikmäe

⁴⁰ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (edaspidi E), 49144 (19) < Otepää khk, Vidriku – Peeter Lensin (1914).

⁴¹ E 49143 (2) < Otepää khk, Vidriku – Peeter Lensin (1914).

⁴² Jaak Soom, Kolju tl > Heiki Valk ja Mari-Ann Rimmel (01.09.2013).

⁴³ Evar Saare (Võru Instituut) välitööd 2003. aastal.

Joonis 4. Pühälähte asukoht ja allika ümbrus koos toponüümidega. Kaardialus Maaamet; teostus Maria Smirnova.

nimi, mida vanemad kohalikud elanikud senini mäletavad, seda küll enam konkreetse paigaga seostamata,⁴⁴ viitab samuti ala pühadusele. 1825. aasta mõisakaardil on Pühälähte lähtekohaks oleva mäe kohale märgitud sõna *Pühha*, Pühälähte soo kohale aga *Puhhalette nied* (st “niit”). Pole kahtlust, et pärimuslik Pühälähte on samane lättega, mida Gutsclaff mainib Vöhandu jõe algusena. Seda kinnitavad nii asukoht kunagise Ilmjärve küla maadel (vt allpool) kui ka Otepää kihelkonna allikapärimuse ja laiemalt Kagu-Eesti allikapärimuse taustal⁴⁵ silmapaistvad ning erilised lood, mis viitavad allika pühadusele.

⁴⁴ August Värnik (snd 1928), Tõutsi kl, Lokumäe tl; Jaak Soom Kolju tl > Heiki Valk ja Mari-Ann Rimmel (31.08. ja 01.09.2013).

⁴⁵ Mari-Ann Rimmel, “Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses”, *Muistis, koht ja pärimus, II: jutud ja paigad*, Muinasaja teadus, 26:2 (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2014).

On ilmne, et Pühalättest kõneleb ka ajakirjas Loodusevaatleja ilmunud, 1928. aasta välitoid kajastav “rahvasuust kogutud andmetele” tuginev teade, milles mainitakse Karu, st Kauru järvest 800 m lääne pool asuvat Üheksaharu lätte nimelist allikat – ühe kõige kuulsama allikana Otepää-Ilmjärve piirkonnas. Kirjutise kohaselt “asuvad üheksa üksikut allikat ringis ilusa hiie ümber ja annavad alguse väikesele ojakesele. Selle allika vett tarvitavad ümbruskonna elanikud arstimisvahendina reumatismi ja silmahaiguste vastu. Ennemalt olnud selle allika kuulsus palju suurem ja vete-haldjale toodud “tervisevee” eest ohvriks vaske ning hõbedat, kusujuures rikkamad pildusid raha allikasse, kuna vaesemad ainult kraapisid raha küljest metalli.”⁴⁶ Asjaolu, et 2011. ja 2013. aastal küsitletud elupõlised kohalikud Üheksaharu lätte nime ei tundnud, sunnib tõsiselt kahtlema kõnesoleva mikrotoponüümi autentsuses. Võimalik, et autor on rahvasuust kuulnud teabega loominguliselt ümber käinud ja kuuldused üheksast lätte- või väljavoolukohast ise suurtäheliseks toponüümiks vorminud. Kogu ülejäänud pärimusandmestik räägib Pühalättest ikkagi kui vaid ühest konkreetsest allikast.

Teates Üheksaharu lätte kohta leidub elemente, mis näivad peegeldavat kirjutaja hariduse- ning lugemusepõhist sõnakasutust, mitte ehedat rahvapärimust. Ei ole tõenäoline, et suulise kultuuri ajastul kutsuti Pühalätte ümbrust hiiekohaks – sõna “hiis” on rahvaehtsalt omane Eesti meresidusate maakondade traditsioonile.⁴⁷ Kagu-Eestisse on see sõna laienenud 19. sajandi rahvusromantilise, ka “Kalevipoja” kaudu levinud ja võimendunud hiie-käsitluse⁴⁸ vahendusel ning jõudsalt kanda kinnitanud lisaks rahvusaate kandmisele nähtavasti seetõttugi, et lõunaeesti keeles keskseid looduslikke pühakohti tähistav üldmõiste puudub. Kahtlusi äratav ka seoses Üheksaharu lättega esinev sõna “haldjas”, mida Kagu-Eesti pärimus ei tunne. Ei saa välistada, et 1920. aastateks on sekundaartraditsioon hiiest olnud niivõrd tuntud, et seda on edasi kõneldud. Viimast lubavad arvata Kolju ja Paina taluga seotud 1914. aasta hiie-teated, mis pärinevad ärksalt Vidrike haritlaselt, isamaalist vaimsust kandvalt koolmeistrilt Peeter Lensinilt.⁴⁹

⁴⁶ Anatoli Mitt, “Eesti allikate uurimise tulemusi”, *Loodusvaatleja*, 6 (1936), 168.

⁴⁷ Heiki Valk, “Sacred natural places of Estonia: regional aspects”, *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 42 (2009), 45–66.

⁴⁸ Vt Mari-Ann Rimmel, *Hiie ase: hiis eesti rahvapärimuses* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998), 48–49.

⁴⁹ “Hiie”-teadete ebausaldusväärsele viitab ka asjaolu, et Kolju külas sündinud põliste juurtega Jaak Soom ei ole kuulnud Pühalättega seoses hiiekohast midagi räägitavat.

Ehkki Üheksaharu lätte nimi, nagu ka teadmine üheksa väljavooluga allikast, on praegustele vanematele kohalikele elanikele tundmatu, pole samasuses Pühalättega põhjust kahelda. Teisi laiemalt tuntud ohvri- või raviallikaid Otepää-Ilmjärve piirkonnast teada ei ole. Võimalik, et arv “üheksa” ei seostugi kunagiste reaalsete väljavooludega, vaid kujutab endast lihtsalt maagilist numbrit (kolmekordne kolmarvsus), mille lisamisega on rõhutatud paiga tähtsust ja väge. Teiste tähtsate allikate kohta Pühalätte mäe lähikonnas on talletatud vaid üks teade. Kusagil pütiga lättekohast loodes, uuest maanteest lääne poole jäävas metsas olevat “Vidrike mõisa vanade meeste” jutu järgi ühte tüdrukut sealse lätte veega ravitud.⁵⁰ See allikas jäi Pühalätte mäest põhja poole, mäest mööduvalt hobusetest läände.

Pärimust Pühalätte kohta on Eesti Rahvaluule Arhiivist õnnestunud leida väga vähe. Lisaks eelpool mainitud 1866. ja 1914. aasta teadetele leidub seal pikem ülestähendus 1939. aastast, kooliõpilastele korraldatud üleeestilise kohamuistendite kogumise võistluse materjalidest: “Juba vanasti jagati maanteed kolme liiki. Praegust esimese klassi teed üüti siis postiteeks, teise klassi teed olid kirikuteed ja muud olid nasama külavaheteed.” Nagu plaanilgi näha, asus osa Ilmjärve vallast siis kahe hargnenud kirikutee vahel, mis läksid Nuustakusse. Keskelt läks risti läbi väike vankritee, mille ääres asus Kolju koolimaja, kus elaski juttude jutustaja. “Sellesama tee ääres asus ka Pühalätte mägi. Tee läks seal mööda mäejalga ja veidi allpool oli kari endale rajad sissesõtkunud, mäekülg oli säääl nagu trepp. Maa seest kees välja allikas, kutsuti teda Pühalätteks. Keegi oli pannud sinna tõrre, kuhu siis vesi vuliseski. Kasetohust topsik oli säääl ka, et kirikulised saaksid juua. Läte ei külmanud talvel kunagi kinni, sorises aga suved ja talved läbi. Vesi keeras säääl ligidal kahte harusse, üks läks läbi Kauru ja Kuhamu järve Vidriku mõisa alla, kust ta juba veski käima ajas ja keskmise ojana läbi Kansu järve Rõuge alla jooksis, räägiti, sääält edasi läbi järvede Võru alla, kus tal juba Vöhandu nimi olla. Lõpuks suubuda ta Peipsi. Nii arvati minu noormehe põlves ikka seda lätteharu Vöhandu alguseks. Natuke allpool Pühalätet oli kaevatud kraav, mis juba kaunikesti oli kinikasvanud. Säälsamas oli ka Pühalätte soo. Räägiti, et väga vanal ajal, kui olevat olnud kord kange põuaaeg, siis olevat Soomest tulnud valgetes riites neitsid Pühalätte juurde ja käinud kraavi puhastamas, sest arvatud, et jumalad on vihased püha paiga hooletussejätmise pärast. Kahelpool seda kraavi kasvasid kased. Need olid ka olnud pühad, neid ei ole keegi tohtinud raiuda ega murda, kes seda tegi, see arvatud olevat surma väärt. Üldse oli see paik natuke pelatud paik, olgugi et säääl endistest suurtest kaskedest

⁵⁰ Leonhard Täär, Konnu tl > Mari-Ann Remmel, Helena Kisand (20.06.2013).

vaid kännud järelejäänud olid ja ainult väikesed kasepugalad sääl kasvasid. Teine lätteharu voolas üle tee. Kohal, kus ta läbi läks kirikuteest, oli Valuste⁵¹ sild. Sääl olevat ka vanasti teekäijatega kõikisugu asju juhtunud. Eriti purjus meestega, kes Restu kõrtsist tulid. Nii, et see Valuste sild oli jälle üks peratu paik. Ilmjärve mõisas oli veski ja suur veskijärv. Restus ühines ta Väike-Emajõe ja voolas Virtsjärve.”⁵²

Nagu märgitud, kajastub teadmine, et Võhandu alguseks olevat lätet puhastasid valges riides inimesed, juba eelmise sajandivahetuse Postimehes, kuid info allika puhastamisest kui ilma muutvate tagajärgedega tegevusest on olemas juba Gutsloffi raamatus. Tema teatel ütlesid talupojad, et jõge koos allikaga, kust ta algab, tuleb iga-aastaselt puhastada ja puhas hoida – mitte ainult ilma, vaid ka pühaduse pärast – ja et nende esiisad olid seda teinud igal aastal, “kuni kuningas Karli Tartusse tulekuni”.⁵³ 1641. ja 1642. aastal arvasid kohalikud inimesed, et mitte ainult uus veski, vaid ka jõe juba pikka aega puhastamata jätmine on halva ilma põhjuseks.⁵⁴ Gutsloff kirjutab Letuski Mihkli sõnadele tuginedes ka sellest, kuidas vanal ajal ilma muudeti: kui oli vaja äikest, visati midagi lättesse või jõkke, aga kui sooviti head ilma, puhastati allikat.⁵⁵ Traditsioon lätte puhastamisest, võimalik et Postimehe andmetele tuginevalt, on trükisõnasse jõudnud hiljemgi.⁵⁶

Allikate seos ilmaga pole Eesti pärimuses kuigi sagedane, kuid siiski on ilmaallikad eristatud omaette allikaliigina.⁵⁷ Eesti tuntuim ilmaallikas on Laiuse Siniallik, mille kohta käiv pärimus sarnaneb Pühalätte omaga: lätet käinud põua ajal puhastamas kolm lesknaist, kaasas leib, labidas ja lauluraamat. Kui puhastamisega liiale mindi, muutunud sadu uputuseks.⁵⁸

Teadetega ilma muutmise võimest haakub ka teadmine Pühalättest kui ilma ennustajast: vihma eel hakkab vesi mäe seest immitsedes üle tee jooksuma ja teeb selle märjaks: “Enne vihma ta alati hakkas vett välja ajama, et nüüd on vihm tulemas paari päeva pärast – [...] naise sugulased,

⁵¹ Tänapäevases nimekasutuses Vaaluste.

⁵² ERA II 249, 123/7 (1) – Kuno Tavel < Julius Just, 75 a, Torma khk, Torma vl, Lilastvere kl, Möldri tl < Rõngu khk, Kirepi kl (1939).

⁵³ *Kurtzer Bericht*, 24–25, 27. Södermanlandi hertsog Karl oli Karl XI nime all Rootsi kuningas aastatel 1604–11. 1600 alustasid tema väed sõda Poola vastu ja vallutasid samal aastal Tartu.

⁵⁴ *Kurtzer Bericht*, 6.

⁵⁵ *Ibid.*, 25.

⁵⁶ Heino Mägi, *Otepää – Kääriku* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), 106.

⁵⁷ Toomas Tamla, “Kultuslikud allikad Eestis”, *Rahvasuust kirjapanekuni: uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost*, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, 17 (Tallinn, 1985), 136; Matthias Johann Eisen, *Esivanemate ohverdamised* (Tallinn: Mats, 1996), 64.

⁵⁸ Eisen, *Esivanemate ohverdamised*, 64.

vanad inimesed tol ajal kõnelesid... Ma mäletan jah, et kui obusetie oli, enne vihma, siis akkas ta üle ajama ja siis jooksis siia tie peale vesi siit niimoodi [...]”⁵⁹Allikas näitab kohalike sõnul ilma praegugi, mil väljavoolu enam ei ole.⁶⁰

Üks teade Pühalätte kohta kõneleb kahest halvasti koheldud vaeslapsesest, kes palusid abi allikas elavalt “Vete-emalt” ja võeti vastuseks tema valdustesse; laste nuttu võivat kord aastas, jaaniööl, siiski kuulda.⁶¹ Kuigi süžee on romantiliselt sentimentaalse ilmega ja selle võib liigitada pseudofolkloori hulka, näib tundeüllase jutustaja teemaarendus sisaldavat mõningaid vanu ja ehedaid motiive – läte on paik, kus inimesed minevikus abi otsisid ning selles loos kajastub ka teadmine allikast kui üleloomuliku olendi elupaigast. Sama arusaam peegeldub juba Letuski Mihkli naise küsimuses allikas elava kuradi kohta.

Pühaläte oli 1930.–40. aastatel üldtuntud ja paika peeti tähtsaks. Veel 1942. või 1943. aastal oli Ilmjärve kooliõpetaja viinud, nagu tal kombeks, lapsed läte juurde ja rääkida neile sellest kui vanast pühakohast: “Üteldi, et on püha koht ja läte [...]. Siis räägiti jah toda, et om annetedu sinna ja [...]”⁶² Ka pärast sõda oli allikavees näha münte.⁶³

Vanad kohalikud pidasid allikaveest väga lugu: “[...] et pidi puhas vesi olema, et püha läte.”⁶⁴ Punsu talu vanaperenaine kandis sageli lätest joojivett kaelkookudega 800 meetri kaugusele, kuigi ka talus oli kaev. Kodus pani ta allikaveega veekaussi hõberaha.⁶⁵

Pühalätte pühadus ilmneb selgesti ka kombes peatada läte juures Otepääl minev matuserong ja piserdada kirstu läteveega: “Matuserong pidas mäe otsas kinni ja kirstule visati allikast vesi [...]. Et püha vesi. No midagi, et saadab ära või... midagi. Nii tehti minu isale ja vanaemale. Hobuserong läks Otepääl surnuaeda.”⁶⁶ Seda tava järgisid kõik lätest mööduvat teed pidi Otepääl suunduvad matuserongid – ajani, mil hobuste asemele tulid autod [murranguajana mäletatakse 1953. aastat], aga ka kauem.” Vett piserdas meessoost isik – see, kes juhtis hobust või kandis matuste ajal risti. Siin

⁵⁹ Herbert Nimbach, Punsu tl > Heiki Valk (20.06.2013).

⁶⁰ Aili Nimbach > Heiki Valk (11.05.2011); Jaak Soom (andmed: Ülo Türk) > Heiki Valk (30.08.2013).

⁶¹ Mägi, *Otepää – Kääriku*, 105–106.

⁶² Mälestused 1942. või 1943. aasta kohta: Ilmar Peterson (snd 1932), Kaurutootsi kl, Mikusmäe tl > Heiki Valk, Mari-Ann Rimmel (20.06.2013).

⁶³ Aili Nimbach > Heiki Valk (20.06.2013).

⁶⁴ Herbert Nimbach > Heiki Valk (20.06.2013).

⁶⁵ Aili Nimbach, Punsu tl / Otepää > Heiki Valk (11.05.2011).

⁶⁶ Jaak Soom, Kolju tl > Heiki Valk (31.08.2013). Jutustaja isa maeti 1949. aastal.

Joonis 5. Pühalätte ligikaudne asukoht teeäärsel nõlvakul. Foto Mari-Ann Rimmel (2013).

võib tõmmata paralleele matuste ajal puutüvesse risti lõikamise kombega – muistse tavaga, mida senini järgitakse mitmes Võrumaa kihelkonnas.⁶⁷

Praegu Pühalätet selgepiirilise allikana enam pole ning lättekoht kujutab endast võssakasvanud nõlvakut (joonis 5). Vanemate kohalike inimeste mälestuste kohaselt jäi läte praegusest teest oluliselt kitsama hobusetee servast umbes 2 m allapoole. Kui seda, Ilmjärve pioneerilaagrisse viivat teed 1983. aastal umbes poole võrra autoteeks laiendati, maeti väljavoolumukoht teetammi kruusa alla. Teise variandi järgi asunud lättekohas olev pütt teest veidi kaugemal ja allikakoha olevat kinni sõitnud rasked metsatöömasinad.⁶⁸ Väitel, nagu oleks tee-ehitusel pühasid puid jõhkralt buldooseri-

⁶⁷ Marju Kõivupuu, *Hinged puhkavad puudes* (Tallinn: Huma, 2009).

⁶⁸ Leonhard Täär, Konnu tl > Heiki Valk (20.06.2013). 2002. ja 2013. aastal näidati Pühalätte asukohaks siiski veel kahte erinevat paika. Tõutsi küla Punsu talus elanud Herbert Nimbachi (snd Siberis, kohapeal elanud 1960. aastatest) sõnul paiknenud läte, mis teelaienduse ajal kruusa alla maeti, Pühalätte mäe loodejalamil (andmed 11.05.2011). Kohalik elanik Saare Värdis olevat temal kui ekskavaatorijuhil soovitanud pärast seda, kui allikas tee-ehitusega kinni aetud, lätet nimetatud kohast ekskavaatoriga otsida. Teine Pühalättena näidatud koht asub pütiastemest sadakond meetrit lõunas, Pühalätte metsa lõunaservast mõnikümmend meetrit põhja pool. Sealse, teest vahetult ida pool oleva märja ala läbimõõt on sõltuvalt aastaajast erinev, enamasti 10–15 m ringi. Ka seda paika peeti ilma ennustajaks: kui vesi voolab mäest välja üle tee, tuleb kuiv ilm; kui vett ei ole, on oodata suuremat sadu. Nimetatud koha näitasid autorile ja Mari-Ann Rimmelile 2002. aastal 600 m edelasse jääva Kõrgemäe talu elanik, Setomaalt sisserännanud Paul

hunnikusse lükatud,⁶⁹ puudub siiski alus. Kohalikud elanikud sellest ei ole kõnelnud ning 21. sajandi alguses küsitletutest ei teadnud allika ümbruses kasvanud puude pühadusest keegi enam midagi.⁷⁰ Viimane teade püha-puudest pärineb 1939. aastast ja esineb minevikulises võtmes – puudutades mahavõetud vanade kaskede kändusid.

Gutslaffi teadetes ja hilisemas fragmentaarses pärimuses korduvad mitmed samad motiivid: veekogu puhastamine, et saada head ilma, hirm paiga ees ja keeld raiuda lätte ümbruses kasvavaid puid või murda nende oksid, samuti teadmine allikaolendist. Sarnasused on ilmsed ja motiivid Kagu-Eesti allikapärimuses sedavõrd harvaesinevad, et pole vähimatki kahtlust – Vöhandu jõe algus, mida külastas Gutslaff, ja Pühaläte kujutavad endast ühte ja sama paika.

Lõpliku kinnituse Pühalätte ja Gutslaffi mainitud Vöhandu jõe alguslätte samasusele andsid kohalike inimeste poolt allika kunagise asukohana näidatud piirkonnas 2014. aastal toimunud detektoriuuringud, mille käigus õnnestus leida neli ohvrimünti (joonis 6). Päevavalgele tulid Sigismund III (1587–1632) aegne, tõenäoliselt 1620. aastatest pärinev Poola *drei-pölcker*, mis oli juba ohverdamise ajal pooleks murtud, kaks Riia vabalinna killingit (üks neist 1570. aastast ja teine 1570. aastatest), ja väike 1707. aasta hõberaha – Peeter I traatkopikas.⁷¹ Selline metsast leitud mündikogum ei saa olla juhuslik, vaid viitab ohvrikohale. Kuna mündid ei paiknenud koos, vaid leiti 11-meetrise läbimõõduga alalt, jääb selgusetuks, kas on tegemist allikasse ohverdatud ja metsa- või mullatööde käigus oma algsest asukohast eemaldatud ohvriahadega, või on ohvriala olnud allikast suurem, hõlmates Gutslaffi mainitud püha salu ja hiljem hiieks nimetatud paika. Riia vabalinna killingite väga suur kulumisaste viitab siiski pigem sellele, et mündid on pikka aega olnud allikas ja üles pulbitsev liiv on neilt kirjad aja jooksul maha hõõrunud. Mündileiud näitavad, et lätte pühakspidamise algus ulatub Gutslaffi teadetest kaugemasse minevikku.

Sellele, et Vöhandu alguskoha sakraalsus pole seostunud ainult lättega, viitavad teade allika juures olnud “pühast hiiest”, Gutslaffi ülestähendus

Pedastik (u 65-aastane) ja tema poeg Kaido Pedastik. Et lättega heeringapüti asukohta mäletasid üksteisest sõltumatult põlised kohalikud inimesed (vt viide 35), pole selles asukohamääratluses põhjust kahelda.

⁶⁹ Kristel Vilbaste, *Eesti allikad* (Tallinn: Varrak, 2013), 302.

⁷⁰ Kristel Vilbaste väide rajaneb autorilt saadud, allika tee- ja metsatöödel hävimist kajastava suulise teabe omapoolsel emotsionaalsel tõlgendamisel.

⁷¹ Tartu Ülikooli arheoloogiakogu (edaspidi TÜ), 2398: 1–4. Detektoriuuringuid tegid 25.04.2014 Jõgevamaa Detektoristide Klubi liikmed Ain Alatsei, Tiit Matsi ja Andres Keske. Mündid määras Mauri Kiudsoo (TLÜ Ajaloo Instituut).

Joonis 6. Ohvrimündid Pühälätte ümbrusest. Skaneering Heiki Valk, töötlus Maria Smirnova.

raiumiskeelust allika ümbruses ning 1939. aasta mäрге Pühälattest algava kraavi ääres kasvanud vanade kaskede pühadusest. Ümbruskonna mikrotoponüümika – nii Pühälätte mäe kui ka läheduses oleva Pühikmäe nimi (nagu märgitud, kajastub see piirkonna vanimal, 1825. aastast pärit mõisakaardil *Puhha* nime all) viitavad aga suuremale pühale alale. Laiema piirkonna kunagisele, väga vana algpäraga sakraalsusele võib viidata ka Kolju talu ja sellest tulenenud Kolju küla nimetus. Nii Eestis⁷² kui ka Soomes⁷³ viitab kohanimi Kolju paiga muistsele, 19.–20. sajandi traditsioonis kajastuvast pühapaigapärimusest märksa vanemale ja arhailisemale sakraalsuseladestusele.

Ohvrijärv Otepää piirkonnas

Esimene põhjalikum teade pühadest vetest Kagu-Eestis pärineb paavsti legaadilt Antonio Possevinolt, kes külastas pärast Liivimaa sõja lõppu Poola võimu alla saanud Liivimaad. Possevino viibis Tartus 1585. aasta suvel kahe nädala vältel.⁷⁴ Tema muljeid rekatoliseeritud maalt kajastab reisilt saadetud kiri Mantova hertsoginnale. Selles raamatus, mida trükiti tuhat eksemplari⁷⁵, kirjutab Possevino järgmist: “Otepääst, mis on uuele Võnnu Piiskopkonnale antud Mõis, kümne miili kaugusel on teatud soine järv (*un certo laco paludoso*), ja nimetatud järv oli sedavõrd Kuradi või-

⁷² Rimmel, “Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses”, 127.

⁷³ Juha Ruohonen, “Giant, devil or death? Finnish Koljo in mythology, folklore, toponyms and archaeology”, *Kultuuras krustpunkti*, 5. laidiens (Rīga: Latvijs kultuuras akademijs, Zinātniskās pētniecības centrs, 2011).

⁷⁴ Vello Helk, *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas* (Tartu: Ilmamaa, 2003), 58 jj.

⁷⁵ *Ibid.*, 74.

muses, et kui teda iga aasta ei rahustatud väikeste laste verega, ahistas ta ja kahjustas üliväga kogu seda Ümbruskonda, tekitades maru, rikkudes ilma, põhjustades müristamist ja välke ning teisi taolisi asju; nende asjade pärast sündis, et üks varastas teiselt lapsi, et neid sinna järve heita, või võttis vähemalt natukese verd mõnelt lapsukeselt, kes hiljem nõnda närbus, et ta pärast seda haava ikkagi ära suri.”⁷⁶

Oma lõigu lõpus märgib Possevino, et jesuiidid vabastasid järve kura-dist eksortsimi ja püha vee piserdamisega. Possevino tekstist nähtub, et ta ei külastanud paika ise, kuid järv oli laialt kuulud. Saksa lugejateni jõudis informatsioon järvest Liivimaal Otepääst 10 miili kaugusel katoliku preestri Michael von Isselti kroonikast 1587. aastal.⁷⁷ Isselt kasutab paiga tähistamiseks sõnu “soine koht” (*ein sumpfig orth*) ja “soine veekoht” (*sumpfig wasser ort*). Vello Helgi arvates⁷⁸ põhineb raamatus esitatud teave Tartus tegutsenud jesuiitide aastaaruannetel⁷⁹, kuid kuna Isselti kirjeldus kattub sõnasõnaliselt Possevino omaga, pole selles algupäras põhjust kahelda. Tartu jesuiitide 1583. aasta, st esimeses tegevusaruandes on teema küll üleval, kuid mõneti teisel ja napisõnalisemal kujul. Sealt võib lugeda: “Olid mõned kurjadest vaimudest nakatatud järved, kuhu elanikud, et neid lepitada, viskasid kariloomi või valasid inimverd. Kuid meie omad, olles selle ebasu hukka mõistnud, piserdasid neid järvesid pühitsetud veega ja panid Kristuse risti sinna lähedale; nii lõppes kõik hirm ja kõik kurjad vaimud aeti välja.”⁸⁰

Jesuiitide teated laste ohverdamisest järvedesse võivad kajastada kunagi tegelikult toimunut – sellele viitavaid märke võib leida ka kohapärimusest,

⁷⁶ Antonio Possevino, *Kiri Mantova hertsoginnale*, tlk Vello Salo; sissejuhatus ja kommentaar Vello Helk (Rooma: Maarjamaa, 1973), 38–39.

⁷⁷ Michael von Isselt, *Kurtze Chronick oder historische Beschreybung der furnembsten Hendel, so sich beyde in Religions- und Weltlichen Sachen, fast durch die gantze welt zugetragen haben im Jar 1585. vom Augustmonat an biss auff den September, anno 1586* (Köln, 1587), 6. <http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10986264_00012.html> (26.05.2015), 6; eestikeelne tõlge Villem Reiman, “Eesti rahva ususelu”, *Eesti Kultura*, IV (1915), 174.

⁷⁸ Helk, *Jesuiidid Tartus*, 7.

⁷⁹ Eduard Kurtz, *Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit im Riga und Dorpat 1583–1614: lateinischer Text mit deutscher Übersetzung* (Riga, 1925), <<http://hdl.handle.net/10062/46224>> (26.05.2015).

⁸⁰ “Erant et lacus aliqui spectris infecti quos ut quietos accolae redderent, in eos vel pecudes jaciebant vel sanguinem fundebant humanuni; nostri hac superstitione damnato lacus illos lustrali aqua perspergunt et Christi crucem prope defigunt; ita omnis sedatus est terror, omnia depulsa sunt spectra” (Kurtz, *Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu*, 16–17).

sealhulgas Tartu- ja Võrumaa omas.⁸¹ Niisuguse taustaga võivad olla muistendid, kus veekogus elavale kurjale olevusele antakse varanduse saamiseks inimolendi asemel petukaubana kass.⁸² Siinkohal mõned näitetekstid:

“Kõli tiik (oder läte?) Päidla vallan. Sääl olevat palju raha sisen. Üts mees toovotanu oma tütre Juudale, et seda rahha kätte saada. Ent kui saama tahtnu minna, lännu meel haledas, omma tütärd ära anda. Veenü musta kassi kotiga. Kui tiigi veerde saanu, tõusnu jo raha kahisten vee pääle. Mees võtnu raha ja anna koti kassiga asemele. Ent petmise eest tul kahjo. Lubatu tütar jäi nõrga meele pääle. Juuda kävvevä tälle pääle, et teda hendäle ära saija lubamise perrä.”⁸³

“Immaste järve kohta üteldud, et selle põhjas on kirstu täis kulda. Kes sinna järve lapse viskab, see saab kulla endale. Keegi visanud järve koti sees kassi. Kohe kerkinud kirst vee pinnale, aga kui kass hakanud näuguma, vajunud kirst järve tagasi.”⁸⁴

“Võrust nelja kilomeetri kaugusel Vastseliina tee ääres on järv, nimega Pappjärv. Selles järves elavat kuri näkk. Mõnikümmend aastat tagasi olevat kord ühele Kasaritsa mehele unenäos öeldud Pappjärve näki poolt, et too mulle üks hingeline ja üks tossuline ja ma annan sulle hulga raha. Kolm ööd olla see mees järjest seda und näinud. Siis võtnud see mees nõuks näki käsku täita. Tossuliseks valinud ta oma varsa ja hingeliseks otsustanud ta varastada lähedalolevast talust väikest last. Kõigile püüetele vaatamata ei läinud talle aga lapsevargus korda. Nüüd võtnud mees oma kassi, pannud selle pihtsärgi (vanaaegne kuub) sisse, köitnud varsale selga ja läinud Pappjärve äärde. Seal hõiganud mees: “Näkk!” Kohe hakanud vesi keerlema ja veepinnale ilmunud koletis, suur rahakast turjal. Võtnud mehelt varsa kassiga seljal ja annud mehele rahakasti. Näkk võtnud varsa käekõrvale ja hakanud järve minema. Kui vesi aga puutus kassi külge, hakanud see näuguma. Nüüd taibanud näkk pettust, tulnud ja võtnud mehelt raha ära ja andnud varsa kassiga tagasi. Mehel olnud kahju küll hulgast rahast, aga polnud enam midagi teha. Võtnud siis varsa käekõrvale ja hakanud koju poole minema, aga kuhu ta astus, ikka ees tuli ja vesi. Küll lugenud mees issameiet edaspidi ja tagurpidi, aga midagi ei tähendanud – ikka vesi ja tuli

⁸¹ Pärimustekstide leidmiseks on kasutatud ERA kohapärimuse andmebaasi Koobas <<http://galerii.kirmus.ee/koobas/>> (26.05.2015).

⁸² Remmel, “Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses”, 95–97.

⁸³ H II 45, 131/2 (20) < Otepää khk. – Jakob Hurt < Carl Pahl (1866).

⁸⁴ ERA II 246, 277 (2c) < Põlva khk., Noorits-Metsküla k, Sikkuti t < Salumetsa t – Virve Sikkut < Adele Sikkut, 37 a (1939).

ees. Ei pääsenud vaene mees siis enne hädast, kui kukk laulma oli hakanud, alles siis oli vesi ja tuli kadunud ja mees oli viimaks leidnud kodutee.”⁸⁵

Võimalik, et neis juttudes kajastuvad mälestused kunagi reaalsuses toimunud lapseohverdustest. Väärib rõhutamist, et teade veekogusse ohverdatavate laste varastamisest esineb ühtviisi nii 1939. aasta kohapärimusteates kui ka Antonio Possevino talletatud kuuldustes. Ehk polegi seos juhuslik, vaid annab tunnistust inimelu, eriti väikese lapse oma kunagi hoopis teistsugusest väärtustatusest kui praegu? Ka jesuiitide teadetes mainitud, järvedes elavatele kurjade vaimudele võib leida paralleele hilisemas pärimuses kirjeldatud pahatahtlike veteolendite näol.⁸⁶ Siinkohal väärivad märkimist ka Novgorodi IV kroonikas 1534. aastal mainitud kuuldused tšuudide, isurite ja karjalaste kohta, et mõned inimesed tapavad salaja oma lapsi.⁸⁷ Kuna teade esineb paganlike ohvripaikade ja -toimingute loendi raames, pole ilmselt silmas peetud nõrkadest vastsündinutest loobumist, vaid laste ohverdamist. Kuigi kirjelduse puhul tuleb silmas pidada selle üldist konteksti – paganlike barbaarsuste hukkamõistmist, mille puhul ei saa välistada klišeede kasutamist –, lisab teatele usaldusväärsus asjaolu, et tegemist pole kategoorilise väitega. Ehk peegeldavad jesuiitide teated, Novgorodi kroonika ja muistendid, mis kõnelevad veeolendile lapse asemel kassi andmisest jälgi idapoolsetele (?) läänemeresoomlastele kunagi laiemalt omasest ohvritavast? Seda lubab oletada asjaolu, et samalaadseid lugusid on kõneldud ka Karjalas⁸⁸ ning Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaasi põhjal leidub Eestis vastavasisuliselt lugusid vaid maa kaguosas, lõunaeesti keelealal.

Seega asus Otepäält kümne miili kaugusel järv, millel usuti olevat võime muuta ilma ja mis vajas lepituseks ohvriande. Järve asukoha tuvastamiseks peame tuginema teistele, hilisematele allikatele. Oluline pidepunkt on Gutsloffi teade Ilmjärve nimelisest järvest – esimesest järvest püha Vöhandu teel, mille rahvausu kohaselt oli samuti võime ilma muuta. Gutsloff vahendab *Kiwvite N.* nimelise vana talupoja sõnu – arvatavasti on tegemist Pühalättest vähem kui kilomeetri kaugusel ida pool tänini asuva Kiivita talu vanaperemehega –, et kui ta veel teopoisike (*ein Teopoisiken*) oli ja pidi mõisatööl käima, uppus ühel Koigu (*Koukyl*) mõisa talupojal taevaminemispüha ajal Ilmjärve kolm paari härgi, kes nende talu õue all karjas

⁸⁵ ERA II 244, 75/7 (6) – Richard Iisak < Jaan Iisak, 62 a, Rõuge khk, Kasaritsa vl, Kose kl, Valgjärve tl < Rõuge khk, Kasaritsa kl, Kunna-Lannu tl (1939).

⁸⁶ Rimmel, “Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses”, 95–99.

⁸⁷ *Novgorodskaya četvertaya letopis'*, Polnoe sobranie russkikh letopisei IV:1 (Moskva, 2000), spisok Dubrovskogo (7042).

⁸⁸ Rimmel, “Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses”, 97.

olid. Järgmisel reedel oli suur lumesadu ja pakane. Laupäeval leiti uppunud härjad ja tõmmati välja, misläbi pühapäeva keskpäevaks oli ilm jälle hea ja lumi kadunud.⁸⁹ Talumees kõneles selle loo mõistujutuna vastuseks pastori küsimusele, kas vanasti läks “selle oja rüvetamise” peale (*Verunreinigung diser Bäche*) ilm halvaks. Kõnesolev teade, mis osutab Ilmjärve võimele ilma muuta, lubab arvata, et tegemist on sama järvega, millest kirjutab Possevino, ja ühega Tartu jesuiitide mainitud järvedest. Possevino kirjapanek ilma muutvast järvest, kuhu ohverdati lapsi, sobib hästi ka Gutsloff'i informatsiooniga kõigi Võhandu teel olevate järvede pühadusest – viimasele viitab teade, et järvedesse, kust jõgi läbi jookseb, ei tohi midagi visata, muidu tuleb halb ilm⁹⁰ – ja ka tema ülestähendusega laste ohverdamisest pühale Võhandule parema ilma saamiseks. Veelgi enam – Gutsloff'i sõnum kõigi Võhandu teel olevate järvede pühadusest võib haakuda jesuiitide 1583. aasta andmetega loom- ja inimohvritest mitmetele järvedele: võimalik, et silmas on peetud just järvi püha Võhandu ülemjooksul. Jesuiitide kirjapanek kariloomade ohverdamisest järve on heas kooskõlas ka Gutsloff'i teadetega härjaohverdustest piksele, keda usuti elavat pühas Võhandus, ja pärimusandmetega Võhandu-äärsetest ohvripaikadest Kär gula valla Tinnipalus ning Paidras, kus igal aastal ohverdati esimesel juhul valge vasikas, teisel juhul aga valge oinas.⁹¹

Kus asus Gutsloff'i mainitud Ilmjärv, mille paiknemist Otepää kihelkonnas kinnitab Rootsi 1624/27. aasta maarevisjon? Seal mainitakse kahe teistkümnelt Otepää mõisale kuuluva järve seas ka *Ilm*-nimelist järve.⁹² Kagu-Eesti veekogude kaartidelt me sellenimelist järve ei leia ja Ilmjärve nimi järvenimena on Võhandu ülemjooksu piirkonna vanematele kohalikele inimeste tundmatu.⁹³ Nüüdsel ajal jääb Ilmjärve küla Pühalättest 3–4 kilomeetrit edelasse – praegu tähistab see külanimi talusid Pühalättest 3,2 km edelas asuva Ilmjärve mõisa ja õigeusu kiriku ümbruses. Nüüdne Ilmjärve küla on 1920. aasta maareformi alusel loodud endise Ilmjärve asunduse järeltulija ning järve selles külas ei ole. Eesti järvede nimistus esineb *Ilmjärv* küll paralleelnimena Kolju (nimistus: *Kol'u*) järve kohta, mis asub Pühalättest u 800 m lõuna pool, endise Ilmjärve kooli ja pioneerilaagri

⁸⁹ Kurtzer Bericht, 26.

⁹⁰ Kurtzer Bericht, 24.

⁹¹ Valk, “Püha Võhandu rahvausus ja -pärimuses”, 29–30.

⁹² Oleg Roslavlev, *Polnische Akten I, 1582–1591: Hefte zur Landeskunde Estlands*, 5 (München, 1965), 107.

⁹³ Juunis 2013 küsiti seda kõigilt vanadelt kohalikel elanikelt.

Joonis 7. Praegune Kauru järv, endine Ilmjärv. Siia ohverdati Possevino teatel varastatud lapsi või laste verd. Foto Heiki Valk (2013).

vastas,⁹⁴ kuid see samastus on ekslik ja sekundaarne – nähtavasti Ilmjärve kooli nimest tuletatud. Endise Ilmjärve kooli vastas olev Kolju järv kujutab endast alles hiljuti rajatud paisjärve, mida Ilmjärve mõisa 1832., 1861. ja 1906. aasta kaartidel⁹⁵ veel ei ole.

Gutslaffi kirjelduse kohaselt asub Ilmjärv Vöhandu algusest ida pool. Asukohakirjeldus sobib praeguse Kauru järvega Pühalättest u 600 m idakirdes (vt joonised 1 ja 2). Selle märgade ja madalate kallastega järvega (joonis 7) haakub ka Possevino kirjeldus “soiste kallastega järvest”.⁹⁶ Kauru järve praegune nimi pärineb nähtavasti Kauru talust, mida on mainitud juba Rootsi 1624/27. ja 1638. aasta maarevisjonides (1624/27 – *Kauri*; 1638 –

⁹⁴ *Eesti järvede nimestik: looduslikud järved, tehised järved*, koost. Ruta Tamre (Tallinn: Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus, 2006), 100, nr 2582.

⁹⁵ Rahvusarhiivi ajalooarhiiv (edaspidi EAA), f. 2072, n. 3, s. 37a; f. 3724, n. 4, s. 1178; f. 3724, n. 5, s. 2597.

⁹⁶ Siinkohal tuleb siiski arvesse võtta, et järve praegune kõrge veeseis on hilisem, vee äravoolu tammidega sulgenud kobraсте töö tulemus. Kaurutootsi külas elava Ain Kaha teatel (31.08.2013) oli järv paarkümmend aastat tagasi peaaegu kinni kasvanud. Teise maailmasõja eelsel ajal oli järve ümbrus lage ja seal olid talude heinamaad.

Kauer). On ilmne, et lähedal asuva talu nimi on Ilmjärve algse nime välja tõrjunud.

16 taluga Ilmjärve küla (*Jelmeiar*) mainitakse esmakordselt Poola 1582. aasta maarevisjonis.⁹⁷ Ilmjärve ja Kauru järve samasust, tuginedes järve ümbruses olevate talude rootsiaegsele kuulumisele Ilmjärve küla alla, aitavad tõestada 1624/27. ja 1638. aasta maarevisjoni talunimed. Lisaks Kauru talule ning praeguseks kadunud või ümber nimetatud Härjakurgu(?) (*Harakock / Hara Korck*) ja Kärna(?) (*Kerna/Kerne*) talule⁹⁸ on Rootsi ajal Ilmjärve külla kuulunud veel Kiivita (*Kywitt/Kiwit*), Raudsepa (*Raucep/ Rautzep*) ja Turu (-/Torro) talu. Kui Kauru ja Kiivita talud, mis mõlemad on Kauru järve lähedal ja jäävad praegu Tõutsi küla alla – nagu märgitud, vahendab Gutsclaff ka Kiivita talus kuuldud juttu Ilmjärve kohta –, siis Turu ja Raudsepa talu asuvad praeguses Raudsepa külas Inni järvest 1–2 km loodes.

Ilmselt on Gutsclaffi-aegne külanimi oma asukohta muutunud: järv ja sellelt nime saanud Ilmjärve hajaküla andsid nime praegusest Kauru järvest 3,2 km edelas paiknevale Ilmjärve mõisale, mis esineb kirjalikes allikates esmakordselt 1510. aastal *Yllemgerve* nime all⁹⁹, ning seejärel 1688. aastal, tolleks ajaks riigistatud Otepää mõisa karjamõisana.¹⁰⁰ Rootsi ajal polnud mõis kuigi tähtis, sest 1686. aasta Liivimaa kaardile¹⁰¹ seda märgitud ei ole. Ilmjärve küla 18. ja 19. sajandil kirjalikes allikates enam ei esine. Ilmselt pole üksteisest kaugete taludega hajakülas külaidentiteet olnud kuigi tugev ning sellele võisid halvavalt mõjuda ka Põhjasõja-aegsed ja -järgsed inimkaotused. Igatahes on asustuse tihenedes kunagi Ilmjärve külasse kuulunud, mõisast kaugete talude pinnal tekkinud uued, vanadel talunimedel põhinevate nimedega külad (Kolju, Raudsepa) ning muistne küla nimi jäi püsima vaid mõisa nimena.

Ilmjärve järve nimevahetus on aset leidnud juba enne 1830. aastaid, sest Ilmjärve mõisa 1832. aasta kaardile on märgitud nimetus *Kauro Jerw*.¹⁰² Tõenäoliselt olid Ilmjärve küla ja järve nimevahetuse ning nimetraditsiooni katkemise põhjuseks Põhjasõja aegsed ja järgsed rahvastikukaod ja ümber-

⁹⁷ Roslavlev, *Polnische Akten*, 76.

⁹⁸ Võimalik, et Härjakurgu või Kärna on olnud maarevisjonides mitte kajastuva Letuski talu paralleelnimi.

⁹⁹ *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*, zweite Abteilung, Bd. 3 (Riga, Moskau 1914), nr. 814.

¹⁰⁰ August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, III (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1782).

¹⁰¹ Lätvijas Valsts vēstures arhīvs (edaspidi LVVA), 6828. f., 2. apr., 189. l.

¹⁰² EAA, f. 2072, n. 3, s. 37a. Otepää mõisa 12 järve seas 1627. aasta maarevisjoni andmetes Kauru järve ei mainita (Roslavlev, *Polnische Akten*, 107–108).

Joonis 8. 1685. aasta kaart (EAA, f. 308, n. 2, s. 88), mis kinnitab Kauru järve ja Ilmjärve samasust, kõrvutatuna Maa-ameti tänapäevase kaardiga.

paiknemised, iseäranis 1710.–11. aasta suur katk, mil Otepää kihelkonnas suri 1002 inimest.¹⁰³ Ka siis, kui pärast Põhjasõda tulid tühjaks jäänud taludesse uued inimesed, ei pruukinud varasem sotsiaalne võrgustik ning küla-eneseteadvus enam taastuda.

Ilmjärve asukohaga sobib aga ka Possevino asukohamääratlus – 10 miili kaugusel Otepääst. Kui võtta arvesse, et 1 miil = 5000 jalga (1 jalg = u 30 cm), siis vastab 10 miilile umbkaudu 15 kilomeetrit. Linnulennul asub Kauru järv Otepääst ligikaudu 10 km kaugusel, kuid looklevaid teesid mööda liikudes oli vahemaa oluliselt pikem. Praeguse, õgvendatud teedevõrgu korral jääb Kauru järv Otepääst ligikaudu 12 km kaugusele. Siinkohal peab kindlasti arvestama ka kuuldustel rajanevatele asukohakirjeldustele omase ümardamistendentsiga.

Jesuiitide puhastatud ohvrijärve lubab Ilmjärvega seostada veel asjajõu, et pärimust ilma ennustamise ja muutmise võime kohta teiste Otepää kihelkonna teiste järvede veekogude puhul teada ei ole – Eesti järvepärimusele tervikuna on ilma muutmise motiiv võõras. Kauru järve ja Ilmjärve samasuse tõestab aga lõplikult Rootsi 1685. aasta piirkonnakaart, kus järv, mille nii kuju, suuruse kui asendi põhjal võib kahtlusteta samastada praeguse Kauru järvega, kannab nime *Illm jerrw*¹⁰⁴ (joonis 8).

Ülaltoodust võib teha ühe kindla järelduse: Possevino nimetatud kuradi võimuses järv on samane Gutsloffi Ilmjärve ja praeguse Kauru järvega, mis on esimene järv püha Võhandu teel. Samuti võib arvata, et Tartu jesuiitide 1583. aasta tegevusaruandes mainitud muude ohvrijärvede all on mõeldud teisi järvesid, millest Võhandu oma ülemjooksul läbi voolas – Kuhamu, Vidrike, Voki, Lambahanna ja Nahajärve, Sinikejärve, Lubjaah[j]u, Liinu ja Pikkjärve, Vaaba ja Hatsikõ järve ning Kooraste Suurjärve – või vähemalt osa neist. Seda lubab oletada Gutsloffi teade, et midagi ei lubatud visata ka teistesse järvedesse, millest Võhandu läbi jookseb – muidu läheb ilm halvaks.¹⁰⁵ Kõnesolev ülestähendus viitab nendegi järvede pühadusele. Võib arvata, et ka nimetatud veekogude kohta käib jesuiitide teade mõnedest kurjadest vaimudest nakatatud järvedest, kuhu elanikud tavatsesid nende lepitamiseks visata kariloomi või valada inimverd. Seega sobivad jesuiitide ülestähendused järvede kohta Gutsloffi kirjapanekuga, mille kohaselt halva ilma korral ohverdati Võhandu jõeale härg ning kui see ei aidanud ja hal-

¹⁰³ Johan Köpp, “Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710–1711”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (1929), 19.

¹⁰⁴ EAA, f. 308, n. 2, s. 88: Fempte dehls Transporterad Charta af det Geometr. Arbetet, som giord ahr Anno 1681, 1684 et 1685 öfwer Rappins Ampt medh der wedhliggiande Adelige Godz.

¹⁰⁵ *Kurtzer Bericht*, 22.

vad ended jätkusid, siis laps.¹⁰⁶ Gutsloff'i tõdemus, et sellised ennustamised on jäänud minevikku, on samuti kooskõlas eespool mainitud 1583. ja 1585. aasta teadetega, mis räägivad eksortsismist ja järve vabastamisest kurjade jõudude kütkest.

Pühaduse lähtekoht: asukoht veelahkmele

Gutsloff'i raamatust nähtub selgesti Vöhandu ja selle alguseks oleva lätte pühadus. Rahvapäraste arusaamade järgi on sellekohane teadmine põline ja rajaneb eelmiste põlvkondade autoriteedil ning neilt saadud teadmisel: "Ninda need Wannambat meile opnut ommat."¹⁰⁷ Vöhandu kui pikse elupaiga ja Vöhandu-äärses kohapärimuses kajastuva Uku kultuse tagamaid võib oletamisi otsida jõe ja äikese seosest ning muiste looduse kohta tehtud tähelepanekutest.¹⁰⁸ Omaette pühapaigana on aga tähtis ka jõe algus. 1570. aastatest pärit mündileiud võimaldavad lättesse ohverdamise tagasi viia vähemasti 16. sajandi keskpaika, kuid tõenäoliselt ulatub algus palju kaugemasse aega, sest paiga pühadus ei saa tekkida üleöö. Vanemate müntide puudumist ei saa pidada märgiks ohvriandide puudumisest – rahade ohverdamine kabelikohtadesse sai Eestis tavaliseks 16. sajandi keskpaiku ja varasemaid münte leidub ohvrikohtades vähe. Ka Lõuna-Eesti külakalmetes saavad rahapanused tavaliseks alles 16. sajandi keskel.¹⁰⁹

Vöhandu alguse lokaliseerimine maastikul võimaldab teha oletusi ka paiga pühaduse põhjuste kohta. Viite sellele annab lätte asukohta laiem maastikugeograafiline kontekst. Nimelt kujutab Vöhandu alguspiirkond endast veelahkmeala, kus veed jagunevad ida poole Vöhandu ja lääne poole Väikse Emajõe vesikonna vahel (joonis 3). See tõsiasi on kohalikele vanematele meestele praegugi hästi teada. Üheks piirikohaks on Pühalätte mägi, kuid seost veelahkmeaga on tõdetud ka Pühalätte enda puhul. Eespool esitatud, 1939. aastast pärit kirjelduse kohaselt suundus lätte üks väljavooludest Kauru järve, st rootsiaegse Ilmjärve poole, teine aga esialgu põhja ja loodesse ning siis edelasse – Vaaluste silla alt Restu suunas ja edasi Väiksesse Emajõkke. Pole võimatu, et kunagi on pühaks peetud ka lätte teist väljavoolu: kaude viitab sellele teade üleloomulikest kogemustest Vaaluste silla juures. Samasse seosteringi võivad kuuluda ka Kauru ehk Ilmjärve järvest vaid 5 kilomeetrit loode poole jääva Pühajärve kunagine pühadus,

¹⁰⁶ Kurtzer Bericht, 209–212.

¹⁰⁷ Ibid., 266.

¹⁰⁸ Valk, "Püha Vöhandu rahvausus ja -pärimuses", 43–44.

¹⁰⁹ Heiki Valk, *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*, CCC Papers, 3 (Tartu-Visby, 2001), 57, joonis 45.

samuti Väikse Emajõe ülemjooksule Pühajärvest kuni Sangasteni minevikus omistatud Pühajõe nimi.¹¹⁰

Veelahkmekohaks on ka Kauru järv, endine Ilmjärv: “Ta läheb siit Kaurult jah kahte harru, on üks siukene koht, et teine läheb siia Emajõkke, ja teine vesi, ja teine vesi läheb siia Võhandusse. [...] Kauru järvest lähebki Võhandusse nende järvede kaudu, aga tuu teine vesi läheb sealt ringiga Emajõe kaudu. Kauru koht on nagu kõrgem koht ja sealt läheb siis laiali katele poole. Meie ema kodu oli säääl (Kauru talu) ja säääl teine viis teisele poole [...]”.¹¹¹

Samasse muistsesse kompleksi Ilmjärve ja Pühalättega kuuluvad ka Pühalättest 1,2 km kirdes oleva Paina ehk Konnu talu kolm Konnatiikidena tuntud tiiki (joonis 3), mille veeseisu järgi kevadel ilma ennustati. Ka need lombid asuvad kahe vesikonna piiril. Konnu talu juures käisid Vidrike mõisa vanad mehed ja isegi mõisaomanik 20. sajandi alguses tuleva aasta ilma vaatamas.¹¹² Lompe Paina talu juures on teatud ka Kaurutootsi külas: “Kui Kauru järve poolt tulite, sõitsite mööda. Paina lombid! Paina inimesed, oma inimese kõnelsiva [...] – kui need on kuivad, saab vihmane, kui vett täis, siis kuiv ilm.”¹¹³ “Aga ilma mõjutas säääl [...]. Säre kandin om säändse tiigi, kolm tiiki väikest – vanasti mõisnik ütles alati, et kui kevadel vett on, siis tuleb kuiv suvi, kui need tiigit tühja omma, siis tuleb märg suvi – niipallu ma teadsin ainult.”¹¹⁴ Kuna ilma ennustamine veekogu järgi pole eesti kohapärimuses kuigi tavaline, on seos Pühalätte sünoptilise võimega ilmne.

Veelahkmeaga seoses tuleb rõhutada “püha” ja “piiri” mõistete sisulist seotust, st sakraalsuse sidet piiripealsuse ja eraldatusega. “Püha” kunagist piiritähenduslikkust, seda ka maastikul ja iseäranis seoses vesikondade piiridega, on rõhutanud Soome usundiloolane Veikko Anttonen, tuues esile Soome püha-nimeosisega järvede ja jõgede paiknemist piirialadel. “Püha” on mitmetes läänemeresoome keeltes algselt olnud maastikutermin, millega tähistati looduslikke, sealhulgas vesikondade piire.¹¹⁵ Kuigi Eesti maastikel “püha” mõiste seos piiridega esile ei tule ja Võhandu alguspiirkonna veelahe jääb oma piiritähenduslikkuses erandlikuks juhtumiks,

¹¹⁰ *Eesti jõed*, koost. Arvi Järvekülg (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001), 257.

¹¹¹ Ilmar Peterson, Mikusmäe tl > Mari-Ann Rimmel, Heiki Valk (20.06.2013).

¹¹² Leonhard Täär Konnu tl > Mari-Ann Rimmel, Helena Kisand (20.06.2013).

¹¹³ Heldi Jürgenson (91 a), Kaurutootsi kl, > Mari-Ann Rimmel, Heiki Valk (20.06.2013)

¹¹⁴ Ilmar Peterson, Mikusmäe tl > Heiki Valk, Mari-Ann Rimmel (20.06.2013).

¹¹⁵ Veikko Anttonen, *Ihmisen ja maan rajat: “pyhä” kulttuurisena kategoriana*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 646 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996), 111–116.

langeb viimane siiski Soome puhul tõdetud üldisema reegli raamistusse. Juhul, kui seos on olemuslik, võiks tegemist olla väga vana tähendusega.

Kahtlemata on ülivana ka suurel veelahkmel oleva Ilmjärve nimetus. Sõna “ilm” lähtub vanast soomeugri sõnatüvest,¹¹⁶ mille tuletised läänemeresoome keeltes seostuvad üldiselt ilma kui atmosfääriseisundiga. Varasemas minevikus on see sõnatüvi tähistanud ka taevast ning see tähendus on eesti keeleski säilinud sõnas “maailm” (kui maa ja taeva tervikühendus). Samast algtüvest lähtuvad sõnad seostuvad saami ja udmurdi keeles “taeva”, komi ja udmurdi keeles “jumala” mõistega. Seega on “ilm” oma kunagises tähenduses seotud taeva(se)ga, ülemisega, ülalpool olevaga.¹¹⁷ Läänepoolses soomeugri ruumis tähendas **ilim(e)* “ülemist”, seoses järvedega aga vesikondade kõige ülemisi järvi.¹¹⁸ Mõiste “ülemine” kajastub ka Ilmjärve kohanime vanimas ülestähenduses *Yllemgerve*. Kirjalikes allikates esinevad erinevad nimekujud (ka 1638. aasta *Ilmajerwe See*) lubavad oletada, et Ilmjärvel on samaaegselt olnud mitu erinevat, lähedase kõlaga nime.

Ilmjärve nimetuse seos geograafilise anomaalsuse, st veelahkmealaga, samuti *ilm*-sõna taeva-sidusus varasemas keelekasutuses, mida näitab sõna tähendus kaugemates sugulaskeeltes, viitab kõnesoleva hüdronüümi väga suurele vanusele. Kuna vooluveed – jõed ja ojad kujutasid endast kaugemas minevikus olulisi suhtluskanaleid, on muistne huvi jõgede alguspaijade vastu ja lätekoha avastamine ning väljavoolu seostamine suure veelahkmega kellegi poolt kunagises kauges minevikus igati ootuspärane.

Ilmjärve eriline tähendus ei tulene siiski üksnes paiknemisest kahe vesikonna piiridel, sest vesikondasid eraldavad pikad piirialad. Oluline on see, et tegemist on esimese järvega vesikonna teljeks oleva jõe, pealegi püha jõe teel. Sama loogikaga võib olla seotud ka Pühajärve pühaks pidamine – siin on tegu esimese järvega, mida läbib Väike-Emajõgi. Siinkohal pole tähtsusetu, et Pühajärve ääres, Hobustemäe-poolses küljes mäekalda sees olevat allikat, mida peetakse Väikse Emajõe alguseks, on samuti nimetatud Pühalätteks.¹¹⁹ Analoogia põhjal võib oletada, et ka Pühajärve

¹¹⁶ *Eesti etümoloogiasõnaraamat*, koost. ja toim. Iiris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012), 91.

¹¹⁷ Eesti teine Ilmjärve nime kandev järv asub Vooremaal Kaarepere lähistel. Ilmjärvesid on mitu ka Soomes. Sama algupäraga on ka Novgorodi lähistel oleva Ilmeni järve (vanavene allikates *Илмерь*, soome keeles *Ilmajärvi*) nimetus.

¹¹⁸ Mariko Faster, Evar Saar, “Ilmjärve”, *Eesti kohanimeraamat* (Tallinn: Eesti Keele Instituut, ilmumisel).

¹¹⁹ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti folklooriarhiivi rahvaluulekogu (edaspidi EFA) I 83, 88 (15) < Otepää I – M.-A. Remmel < Manivald Milk (2002). Väikse Emajõe alguskoht paikneb Hobustemäe nõlval, Saare talu juures (*Postimees*, 1900, nr 137, 3). Samas

võidi ohverdada kariloomi, varastatud lapsi või laste verd ja need kombed võisid sealgi kesta 16. sajandini.

Samas võib Võhandu alguse piirkonna eriliseks pidamine olla seotud teistegi looduse kohta tehtud tähelepanekutega. Jaak Soome sõnul Kolju külas äikest peaaegu ette ei tule: “Vanaema rääkis, et nimi on sellest, et igal pool võib tormata ja äike olla, aga siin [Kolju külas] ei ole mitte midagi – nagu pääluu sees, kolju sees. Suured tormid – neid siin ei ole. Äike läheb siit mööda, see aasta pole kordagi välku näinud.”¹²⁰ Ka see looduse eripära võib mingil viisil olla seotud Võhandu piksejõeks pidamisega: püha jõe algus paikneb lisaks suurele veelahkmele “piksevabas” piirkonnas. Kuigi andmed välgulöökidest sageduse kohta Eestis aastatel 2005–2013 on üldistavalt kokku võetud, ei paku need võimalusi üldistusteks sedavõrd konkreetsete mikropiirkondade kaupa.¹²¹

Kokkuvõtteks

Kui Võhandu jõe pühadus on laialt teadvustatud, siis on jõe alguskoht senises uurimisloos jäänud tähelepanuta. Eri allikate kõrvutamisel ilmneb, et tegemist on tähelepanuväärselt tähtsa ja laialt tuntud pühakohaga.

Gutslaffi teadete tähendus ei piirdu ainuüksi 1642. aasta sündmuse dokumenteerimisega, vaid neil on märksa laiem üldistusjõud, seda nii rahvauskumuste kui ka ajalooliste olude kohta. Veskit eri aegadel hävitama tulnud talupoegade päritolu – ühed tulid Otepää kihelkonnast, teised Osulast allavoolu jäävate mõisate maadelt – on märk kahe eri suhtlusruumi olemasolust varauusaegses Kagu-Eestis. Need suhtlustraditsioonid võivad olla väga vana, muinasaega ulatuva algupäraga.

Nii Gutslaffile kui hilisematele pärimusandmetele ja kohanimedele tuginedes võib Võhandu alguse piirkonnas kõnelda ulatuslikust sakraalkompleksist, võib-olla kunagi isegi sakraalsest piirkonnast, mille pühadus tuleneb paiknemisest veelahkmealal ja jõgikondade piiril ning pühaks peetud jõe algamisest.

Suuremale sakraalsele alale viitavad nii Pühalätte ja Pühalätte mäe, Pühikmäe ja Kolju talu kui ka Ilmjärve nimi. Traditsiooni mitmekülguse poolest tõuseb Pühaläte Eesti ohvriallikate seas selgesti esile. Vaatamata

on Väikse Emajõe alguseks peetud ka kahte Emalätet – Väiksel Munamäel ja Arulas (Remmel, “Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses”, 127).

¹²⁰ Jaak Soom, Kolju tl > Heiki Valk, Mari-Ann Remmel (01.09.2013).

¹²¹ Sven-Eerik Enno, *Thunderstorm and lightning climatology in the Baltic countries and northern Europe*, Dissertationes geographicae universitatis Tartuensis, 53 (University of Tartu Press: Tartu, 2014), 25–26.

teetammi alla matmisele on varauusaegsete ohvrimüntide põhjal nüüdsiks ligikaudselt lokaliseeritud allikas maa-aluse vooluveena endiselt alles.

Ilmselt seostub just Pühalättega samasse sakraalkompleksi kuuluva, Rootsi ajal Ilmjärveks kutsutud Kauru järvega, mis on esimene järv püha Vöhandu teel, Antonio Possevino 1585. aasta teade kuradi võimuses olevast järvest Otepää lähedal, kuhu enne jesuiitide saabumist ohverdati parema ilma saamiseks lapsi või laste verd. Tartu jesuiitide teade järvedest, kuhu ohverdati kariloomi või valati inimverd, võiks samuti puudutada järvesid Vöhandu ülemjooksul. Samas võis laste järvedesse ohverdamine Kagu-Eestis kunagi, ehk veel ka keskajal, olla üldisemgi praktika: seda näitab sealsetes järvemüistendites peituv mõte, et rikkuse saamiseks tuleb järveolendile ohverdada laps.

Vöhandu alguse ja Ilmjärve järve pühaduse algpõhjus võiks seostuda veelahkmekohaga – Pühaläte on tähtis kui vesikonna keskse jõe alguspunkt ja Ilmjärv kui esimene, kõige ülemine järv püha jõe teel.

Pühalätte ja Ilmjärvega seonduvad andmed annavad tunnistust suulise traditsiooni järjepidevusest – lättepärimus on motiivistiku poolest püsivana jälgitav alates 1640. aastatest ligikaudu kolme sajandi vältel –, aga ka ajas toimuvatest üldisematest muudatustest. Kunagi tähtsate pühapaikade unustamine ja traditsiooni katkemine näitab, et paikade pühadus on ajas muutuv nähtus. Vahel aitavad mälestusi hoida kohanimed, aga kaovad ja muutuvad needki.

ABSTRACT: Sacred waters: the River Vöhandu, Spring Pühaläte and sacrificial lake near Otepää

The river Vöhandu in south-eastern Estonia has become famous through the book *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhanda*, written by Johann Gutsclaff, the pastor of Urvaste parish (1644). The book mediates information about the events of 1642 when peasants of the riverside areas destroyed the new water mill of Sömerpalu manor. This act took place because the river was considered to

be sacred by the locals, and hindering of the water flow was thought to be the reason for the long-lasting bad weather. News of the water mill on the sacred river spread quickly over all Livonia: from Riga to Narva, Pärnu and Reval, and also among the Latvian-speaking population.

Gutslaff mentions two assemblies of peasants at Osula water mill (Fig. 1): on May 1 (when people gathered from manor areas on the upper course of the river) and July 8 (when those from the lower course gathered, including from Russia, i.e. from present-day Setomaa). Evidently, the hinterlands reflect communication areas and communication traditions of ancient and probably prehistoric origin.

The article presents historical and folkloric information about the beginning of the sacred Võhandu River, discussing also the regions impacted by and reasons for its sacredness. The spring visited and described by Gutslaff one month after the events in Osula can be identified as the spring called Pühaläte ('sacred spring'), which is reflected in folkloric data and still remembered by the older locals. The place is located in the historical Kolju village, ca 10 km south of Otepää (Figs. 2, 3). The first folklore note about its sacredness and ability to change the weather comes from 1866. Although the spring was buried under gravel during road re-construction work in 1983, its approximate location (Fig. 5) was identified in 2014 by the finding of four votive coins from between 1574 and 1707 (Fig. 6).

According to Gutslaff, the spring was located in a sacred grove, and keeping its waters clean was important for having good weather. It was not allowed to cut trees or break branches in the grove, and misbehaviour could cause diseases or even death. The sacredness of the spring and its ability to change the weather is also reflected in folkloric data. Toponyms in the surroundings of the spring give evidence of a large sacral area (Figs. 3, 4), and lore mentions popular assemblies in the grove at the spring which continued until mid-1890s. Votive coins were brought to the spring until the 1940s, and the water was used for healing. The custom to stop a funeral procession that was passing by the spring and to sprinkle some of its holy water on the coffin – a unique practise in Estonia – survived until the 1950s/60s.

The concept of sacredness is bound, according to Gutslaff, with all the lakes which Võhandu ran through. The first lake on the path of the sacred river, called Lake Ilmjärv ('weather lake') by Gutslaff, can be identified as present-day Lake Kauru (Figs. 7, 8). Most likely, this lake is identical to the lake 10 miles from Otepää that was mentioned by the Pope's legate Antonio Possevino in 1585 as a site of infant sacrifices, practiced to avoid

thunder and bad weather. The sacrificing of children and cattle in some lakes infected by evil spirits to reconcile them was also mentioned in the annual report of the Jesuites in 1583. These memories of infant sacrifice are probably reflected in a popular type of legend which tells about a deal with a supernatural creature living in a lake or a pond: the person who wants to get a treasure must offer a child to him (but gives a cat in a bag instead). The Jesuites' notes about sacrifices to the lakes also fit well with Gutschlaff's notes about infant sacrifices (in the past) and oxes (in his time) to the sacred Vöhandu River.

The origins of the sacredness of Pühaläte spring might be hidden in the geographical conditions of the region. The Vöhandu River, which was considered sacred as a whole, begins in the watershed which separates its basin from the basin of Väike-Emajõgi River. Here the close connections and common origin of the words 'sacred' and 'border' appear. To the same watershed belong also Lake Kauru/Ilmjärv (located 600 m east of the spring), and three ponds which can predict the weather at the Konnu (Paina) farmstead (1.2 km north-east of the spring). There the water level in spring time was believed to indicate the weather of the forthcoming summer. The name Ilmjärv refers both to the weather and being the uppermost lake in the basin of a river. The sacredness of the watershed may also include Lake Pühajärv ('sacred lake') – this is the first lake on the path of Väike-Emajõgi River, which was also called Pühajõgi ('sacred river') on its upper course.

The sacral complex of Vöhandu River is unique in Estonia. Lore about the site, although almost forgotten in the present time, gives evidence of the continuity of beliefs and religious practices from the early seventeenth to the late nineteenth and twentieth centuries.

KEYWORDS: sacred spring, sacred river, sacred lake, Livonia, Early Modern Times, human sacrifice.

HEIKI VALK (b. 1959) is a Senior Researcher at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Estonia. E-mail: heiki.valk@ut.ee

